

BENIGNY Z. PIECHOTA OFM

KULT LITURGICZNY ŚW. ANNY NA ŚLĄSKU W ŚWIETLE ŚREDNIOWIECZNYCH RĘKOPISÓW LITURGICZNYCH¹

Wstęp

- I Powstanie kultu św. Anny
- II Święto ku czci św. Anny i jej imię w litanii do Wszystkich Świętych
- III Teksty mszalne o św. Annie
- IV Teksty brewiarzowe

Szeroko zakrojone przez historyków kultury, sztuki i muzykologii badania dorobku kulturalnego Średniowiecza domagają się uzupełnienia ich badaniami historyczno-liturgicznymi prowadzonymi nad kultem. Badania te przyczyniają się do gruntowniejszego poznania religijności średniowiecznych ludzi. Okres Średniowiecza jest szczególnie ciekawy dla liturgistów ze względu na kształtowanie się w tym okresie zawartości dzisiejszego mszału, brewiarza i rytuału. Drugim powodem jest fakt, że poszczególne diecezje, zakony, prowincje zakonne a nawet pojedyncze kościoły posiadały swe odrębne właściwości liturgiczne. Ten ciekawy okres zamyka się reformą liturgiczną dokonaną po soborze trydenckim. Nastąpiło wówczas ujednoczenie ksiąg liturgicznych i pewna ich stabilizacja.

Kult jakiegoś świętego można rozpatrywać pod wieloma aspektami. Można się zająć jego genezą, rozwojem, drogami rozprzestrzeniania, jego powiązaniem z pewnymi ośrodkami, wydzźwiękiem w życiu codziennym żyjących ludzi lub jego oficjalną formą wyrażoną w liturgii².

Badania kultu liturgicznego św. Anny na terenie Śląska rzuca pewne światło na religijność ludu śląskiego szczerze od lat przywiązanego do św. Anny. Widomym znakiem okazywanej Jej czci jest sanktuarium na Górze Chełmskiej nazwanej później Górą św. Anny. Bez przesady ośrodek ten można przyrównać do Jasnej Góry. Czym bowiem Jasna Góra jest dla wszystkich Polaków, tym Góra św. Anny dla ludu żyjącego na Śląsku.

Pewnego wyjaśnienia wymagają granice chronologiczne niniejszej pracy. Dolną granicę wyznaczają najstarsze zachowane rękopisy liturgiczne używane w Średniowieczu na terenie Śląska, a więc trzynastowieczne kodeksy. Górną granicę wyznaczają kodeksy piętnastowieczne używane jeszcze w tym okresie.

Kolejnego wyjaśnienia i sprecyzowania wymagają granice terytorialne podjętego tematu. Śląsk należy tu rozumieć jako ziemie wchodzące w skład dawnej diecezji wrocławskiej leżącej między Bobrem i Sudetami

¹ Streszczenie obszerniejszej pracy: Z. Piechota, *Kult liturgiczny św. Anny na Śląsku w świetle rękopisów liturgicznych*, Lublin 1967 (maszynopis), napisanej pod kierunkiem ks. prof. dr W. Schenka.

² K. Dobrowolski, *Dzieje kultu św. Floriana w Polsce do połowy XVI w.*, Warszawa 1923, s. 17.

na zachodzie, a Prosną na wschodzie oraz granicą z Wielkopolską na północy i Ziemią Cieszyńską na południu³.

Temat objęty niniejszą pracą nie doczekał się dotychczas opracowania, dlatego istnieje tylko literatura pomocnicza⁴.

Zasadniczy materiał wykorzystany w pracy w postaci rękopiśmiennej ksiąg liturgicznych i inkunabułów znajduje się w Bibliotece Kapitulnej i Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu. Księgi liturgiczne zawierające teksty oficjalnej liturgii są podstawą źródłową niniejszej pracy. Wykorzystano 75 rękopisów i 8 najstarszych druków, z terenu Śląska. W grupie rękopisów, 48 jest pochodzenia diecezjalnego, a 27 pochodzenia zakonnego — z zakonów, które w tym czasie działały na terenie diecezji wrocławskiej, a więc augustianów, bożogrobców, cystersów, norbertanów i klarysek.

Nie było potrzeby powiększania liczby wykorzystanych rękopisów, gdyż już na podstawie przeglądniętych stwierdzić można stabilność liturgii występującej na terenie Śląska, którą zauważył już w swej pracy o kulcie św. Stanisława — ks. W. Schenk⁵ oraz ks. W. Danielski⁶.

Bardzo pomocnymi w opracowaniu tematu są opracowania zbiorów liturgicznych Biblioteki Uniwersyteckiej i dawnej Miejskiej we Wrocławiu dokonane przez ks. W. Schenka⁷, oraz takich samych zbiorów Biblioteki Kapitulnej we Wrocławiu dokonane przez ks. biskupa W. Urbana⁸.

I. POWSTANIE KULTU ŚW. ANNY W KOŚCIELE POWSZECHNYM I JEGO POCZĄTKI NA ŚLĄSKU

I. Powstanie kultu św. Anny w Kościele Powszechnym

a) Najdawniejsze wiadomości o św. Annie

Pismo św. zawiera bardzo mało wiadomości o Najświętszej Maryi Panie, a wcale nie wspomina o Jej rodzicach. Dowiadujemy się o nich z literatury apokryficznej, mianowicie z Protoewangelii Jakuba pochodzącej z II w.⁹ Nie wszystko, co ona zawiera, musi być sprzeczne z historią.

³ T. Silnicki, *Dzieje i ustrój Kościoła Katolickiego na Śląsku do końca w. XIV*, Warszawa 1953, s. 3, przypis 1.

⁴ B. Kleinschmidt, *Die heilige Anna, Ihre Verehrung in Geschichte, Kunst und Volkstum*, Düsseldorf 1930; E. Schaumkell, *Der Kultus der heiligen Anna am Ausgange des Mittelalters*, Freiburg im Br. 1893; P. Balérik OFM, *Sainte Anne en Silésie*, W: *Sainte Anne Mère de Marie*, Vannes 1934.

⁵ Ks. W. Schenk, *Kult liturgiczny św. Stanisława Biskupa na Śląsku*, Lublin 1959, s. 70.

⁶ *Przedtrydenckie księgi liturgiczne diecezji polskich jako źródło do kultu św. Wojciecha*, Lublin 1959, s. 85 (praca w maszynopisie).

⁷ *Rękopisy liturgiczne dawnej Biblioteki Miejskiej we Wrocławiu (XIII—XIV w.)*, Roczniki Teologiczno-Kanoniczne 6 (1959) z. 3, 77-98; *Rękopisy liturgiczne z XIII—XIV w.*, Archiwa, Biblioteki, Muzea Kościelne 2 (1961) z. 1—2, 185—206; *Rękopisy liturgiczne od XIII—XV w. w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, cz. II, Archiwa, Biblioteki, Muzea Kościelne 6 (1963) 191-209.

⁸ *Rękopisy liturgiczne Biblioteki Kapitulnej we Wrocławiu*, Archiwa, Biblioteki, Muzea Kościelne 6 (1963) 155-190.

⁹ Tekst Protoewangelii: C. Tischendorf, *Evangelia apocrypha*, Leipzig 1879; P. Vannutelli, *Protoevangelium Jacobi synoptice*, Roma 1940; G. Bonaccorsi, *I Vangeli apocrifi*, Firenze 1948; A. de Santos Otero, *Los Evangelios Apocrifos*, Madrid 1956. Tłumaczenia: E. Hennecke, *Neutestamentliche Apokryphen*, Tübingen — Leipzig 1904; F. Amiot, *Evangelies apocryphes*, Paris 1956; Daniel—

Apokryf ten był prawdopodobnie znany już św. Justynowi († ok. 165)¹⁰, Klemensowi Aleksandryjskiemu († przed 215) i Orygenesowi († 235/54)¹¹, a więc ludziom żyjącym w II i III wieku. Korzystali oni zapewne z innych jeszcze przekazów tych samych faktów, o których traktuje Protoewangelia. Ponieważ nie odrzucają jej, możemy za nimi przyjąć ten apokryf¹². Tym bardziej, że liczne przekłady tego apokryfu, dokonane bardzo wczesnie na języki: syryjski, koptyjski, ormiański, starosłowiański świadczą o dużej popularności i poczytności tego utworu¹³.

Wczesne średniowiecze pozostawiło dwie przeróbki Protoewangelii Jakuba pozostające w ściślejszej zależności od siebie. Są to: *Evangelium Pseudo — Mathaei seu Liber de ortu B. M. V. et de infantia Salvatoris* oraz *Evangelium Nativitatis Mariae*¹⁴. W tej ostatniej postaci Protoewangelia Jakuba została spopularyzowana przez Jakuba de Voragine (1230—1298) w *Legenda aurea*¹⁵.

b) Kult św. Anny w Palestynie

Jednym z ośrodków wczesnego kultu św. Anny jest Jerozolima posiadająca kościół pod Jej wezwaniem. Niewątpliwie do powstania tu kultu w dużej mierze przyczyniła się Protoewangelia Jakuba. Ona jest przecież pierwszym źródłem, z którego dowiadujemy się o naszej świętej. Według Protoewangelii Joachim i Anna mieszkali w Jerozolimie¹⁶. Wyraźniej o tym fakcie mówi przeróbka Protoewangelii znana pod nazwą *Ewangelii Pseudo — Mateusza*.

Przyjmując, że apokryf powstał w II w., kiedy pamięć o narodzinach Jezusa, a w związku z tym o osobach z nim związanych była jeszcze żywa, możemy przyjąć Jerozolimę za miasto, w którym mieszkał Joachim z Anną. Zresztą na straży wierności tradycji stała ówczesna gmina jerozolimska, na której czele stali biskupi o nieprzerwanej sukcesji¹⁷. Wydaje się rzeczą niemożliwą, aby w tej sytuacji zapomniano o pamiątkach związanych z życiem Jezusa Chrystusa. Następne wieki potwierdzają przekaz apokryfów. Potwierdzeniem jest kościół zbudowany w Jerozolimie przy Sadzawce Owczej pod wezwaniem NMP. Wspomina o nim około r. 530 Teodozjusz w swoim dziełku *De situ Terrae Sanctae*¹⁸ oraz około r. 570 pielgrzym Anonim z Piacenzy¹⁹. Pierwszym, który wspomina, że stoi on

Rops — F. Amiot, *Apokryfy Nowego Testamentu*, tłum. Z. Romanowiczowa, Londyn 1955.

¹⁰ B. Altaner, *Patrologie*, Freiburg 1958⁵, s. 56.

¹¹ Ks. Wł. Smereka, *Najstarsza legenda o Matce Bożej*, Ruch Biblijny i Liturgiczny 1 (1963) 35.

¹² E. Hennecke, dz. cyt., s. 47 nn.

¹³ B. Altaner, dz. cyt., s. 56.

¹⁴ Tamże; ks. Wł. Smereka, art. cyt., 36.

¹⁵ Nicolas — ks. E. Dąbrowski, *Życie Maryi Matki Bożej*, Warszawa 1954, 18.

¹⁶ Analizę Protoewangelii pod tym względem przeprowadził N. Van Der Vliet, *Sainte Marie ou elle est née et la piscine probatique*, Jerusalem — Paris 1938, s. 10-11.

¹⁷ Tamże, s. 6.

¹⁸ D. Baldi, *Enchiridion Locorum Sanctorum*. Documenta S. Evangelii Loca Respicientia, Jerusalem 1935, s. 575, nr 687: „Iuxta piscinam probaticam ibi ecclesia domnae Mariae”.

¹⁹ Tamże s. 576, nr 689 „Revertentibus nobis in civitatem venimus ad piscina natatoria, quae habet quinque porticus ex quibus una habet basilicam sanctae Mariae, in qua multae fiunt virtutes”.

na miejscu narodzenia Maryi, jest Sofroniusz, późniejszy patriarcha Jerozolimy († 638) autor poetyckiego opisu miejsc świętych²⁰. W XI w. w klasztorze osiedliły się zachodnie zakonnice²¹. Wstępując do zakonu wносиły z sobą posagi. Bogactwo zakonnice wpłynęło na rozwój zarówno klasztoru jak i kościoła. W tym wieku, jak donosi Wilhelm z Tyru (1095—1184) klasztor znany był pod wezwaniem św. Anny²². Nastąpiła też zmiana w dedykacji kościoła. Odtąd jest on znany pod wezwaniem św. Anny. Według N. Van Der Vliet, pierwszym, który donosi o tej zmianie w przekazie z r. 1102, jest skandynawski pielgrzym Saewulf²³. Potwierdzenie znajdujemy u Daniela Rusina, także pielgrzyma, w zapisie pochodzącym z 1106 r.²⁴. Nazywa on kościół przy Sadzawce Owczej „domem Joachima i Anny”. Zaznacza także, że w jego podziemiach czci się grotę narodzenia Najświętszej Maryi Panny oraz groby Joachima i Anny. Kolejne świadectwo pochodzi z 1160 r. od pielgrzyma Jana z Würzburga²⁵.

Tak późna zmiana w dedykacji kościoła nie świadczy wcale, że przed tym okresem św. Anna nie była tam czczona, ale tylko o tym, że w w. X—XII nastąpiła dogodna sytuacja do zmiany wezwania. Przyczyn mogło być kilka. Przed wyprawami krzyżowymi w sanktuarium mieściła się szkoła mahometańska. Po jej likwidacji nastąpiła odbudowa i rozbudowa kościoła i klasztoru. Ten fakt mógł być okazją do nadania nowego wezwania. Inną przyczyną mogło być odnalezienie w podziemiach kościoła grobu św. Anny lub umieszczenie tam nagrobka upamiętniającego Jej śmierć. Właśnie z tego okresu pochodzą pierwsze przekazy o istnieniu grobu św. Anny. Pierwszym, który wspomina o grobie jest Daniel Rusin (1106). Odtąd świadectwa mnożą się. Lokalizację grobów Joachima i Anny w podziemiach kościoła potwierdza pielgrzym z Zachodu Teodoryk, który odwiedził Ziemię Świętą około r. 1180²⁶.

Konkurencyjnym jakby dla Jerozolimy ośrodkiem kultu św. Anny jest miasteczko położone w pobliżu Nazaretu o nazwie Sefhoris. Szczyt się

²⁰ *Anacreontica* 20, PG 87, 3821: „In probaticam sanctam ingrediar/Ubi Anna praeclara peperit Mariam”.

²¹ Kleinschmidt, dz. cyt., s. 17.

D. Baldi, dz. cyt., s. 578, nr 697: „Est autem idem locus (Monasterium sanctae Annae) Hierosolymis in parte orientali, juxta portam quae dicitur Josaphat, secus lacum qui tempore antiquo Probatica dicebatur piscina: ubi ostenditur cripta in qua Joachim et praedictae Annae traditiones habent veterum, domicilia fuisse: ubi et virgo perpetua nata esse perhibetur”.

N. Van Der Vliet, dz. cyt., s. 28; D. Baldi, dz. cyt., s. 578, nr 696 „De templo Domini itur ad ecclesiam Sanctae Annae matris beatae Mariae, ad partem aquilonis, ubi ipsa cum viro suo habitavit, ibi etiam filiam suam peperit dilectissimam Mariam Salvatricem omnium fidelium. Ibi est prope super probatica piscina quae cognominatur hebraice Bethsayda, quinque porticos habens”.

²⁴ D. Baldi, dz. cyt., s. 579, nr 698: „Un peu plus loin... se trouvait la Maison des Joachim et Anna. Il y a la sous l'autel une petite grotte taillée dans le roc, ou naquit la sainte Vierge; et c'est la aussi que se trouvent les Tombeaux des saints Joachim et Anne”.

²⁵ D. Baldi, dz. cyt., s. 580, nr 702.

²⁶ D. Baldi, dz. cyt., s. 581, nr 704: Iuxta viam, quae ducit ad portam orientalem aureae vicinam... ecclesia beatae Annae sita est... ad cujus sepulchrum in subterraneo specum gradibus descenditur fere XX. Sanctimoniales in ea sub abbattissa Deo deserviunt”.

ono posiadaniem pamiątki po św. Annie w postaci domu, w którym miała ona mieszkać wraz ze swym mężem Joachimem. Dowodem mają być ruiny kościoła pochodzącego, zdaniem archeologów, z IV lub V w. oraz cześć okazywana w tej miejscowości naszej Świętej²⁷. Świadkiem tej tradycji jest Jan z Würzburga (1165)²⁸.

Nie jest to jedyna tradycja lokalizująca zamieszkanie Joachima i Anny oraz narodziny Maryi poza Jerozolimą. Z Nazaretem łączy te fakty Epifaniusz Mnich (VIII w.)²⁹, a potwierdza to stanowisko pielgrzym Teodoryk (1172)³⁰.

Te różne hipotezy dają się wytłumaczyć okresowym przebywaniem Joachima i Anny w tych miejscowościach.

Konkludując trzeba stwierdzić, że:

1. Protoewangelia Jakuba lokalizuje zamieszkanie Joachima i Anny oraz narodziny Maryi w Jerozolimie. Jest to najstarsze świadectwo, bo pochodzące już z II wieku.

2. Od około V—VI w. istniał w Jerozolimie przy Sadzawce Owczej kościół pod wezwaniem Najświętszej Maryi Panny.

3. Zmiana dedykacji tej świątyni na kościół pod wezwaniem św. Anny nastąpiła w XI w.

4. Późniejsze tradycje wiążą św. Annę z Sephoris i Nazaretem.

c) Kult św. Anny na Wschodzie

Z wczesnymi śladami kultu św. Anny spotykamy się także poza Palestyną. Za przykład może służyć Konstantynopol. Szczególna cześć dla naszej świętej była pielęgnowana na dworze cesarzy bizantyjskich. Uwidoczniło się to w budowie kościołów i kaplic poświęconych św. Annie.

Pierwszy kościół Jej dedykowany zbudowano w Konstantynopolu około 550 r. dzięki fundacji i staraniom cesarza Justyniana³¹. Po zniszczeniu został on na nowo odbudowany przez Justyniana II około 700 r. Przy tej okazji władca ofiarował świątyni relikwie św. Anny sprowadzone z Palestyny³².

Nie był to jedyny kościół św. Anny w tym mieście. Drugą świątynię wraz z klasztorem wybudowano dzięki Annie, żonie cesarza Leona (714—741)³³. Trzeci kościół wystawiono w IX w. na polecenie cesarzowej Teodory³⁴. Na polecenie panującego w latach 886—912 cesarza Leona VI urządzono w pałacu cesarskim oratorium dedykowane św. Annie³⁵.

Głęboki kult św. Anny pielęgnowany w rodzinie cesarskiej nie mógł pozostać bez wpływu na poddanych i państwa ościenne, utrzymujące oży-

²⁷ B. Kleinschmidt, dz. cyt., s. 16.

²⁸ D. Baldi, dz. cyt., s. 13, nr 17, 3: Secondo miliario a Nazareth Sepphoris civitas, via quae ducit Accon. Ex Sepphoris Anna, mater Mariae, matris Domini nostri. In Sepphori etiam dicitur fuisse nata beata virgo Maria".

²⁹ *De vita B. Virginis*, PG 120, 190: Quod maternum genus Deipara talis erat Matham sacerdos Bethleemita habuit tres filias Mariam, Sobem et Annam... Anna vero accepit Joachim fratrem Josephi. Et decendit Anna sponsa in Galileam in urbem Nazareth et habitavit Anna cum Joacimo annos L".

³⁰ D. Baldi, dz. cyt., s. 14, nr 18, 1-2.

³¹ *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie* t. I, 2170.

B. Kleinschmidt, dz. cyt., s. 22.

³³ Tamże.

³⁴ Codinus, *De Aedificiis*, PG 157, 578.

Anonymi continuatio Theophanis, PG 109, 159.

wione kontakty kulturalne z Bizancjum. Dowodów tego wpływu istnieje dużo³⁶. Ograniczymy się do kilku wyrażonych w twórczości poetyckiej i pisarstwie. Jednym z pierwszych świadectw tego rodzaju wyrazu kultu jest utwór o św. Annie autorstwa arcybiskupa Krety Andrzeja († ok. 730)³⁷. W tym okresie żył św. Jan Damasceński († ok. 740). Fragmenty jednej z jego licznych mów są czytane obecnie jako lekcje drugiego nokturnu w brewiarzu w uroczystość św. Anny³⁸. Kaznodzieja Kosmas Vestitor (przed 740) napisał mowę pochwalną o św. Joachimie i Annie³⁹. Pochodzący z Konstantynopola biskup Piotr z Argos w Grecji († ok. 920) jedno ze swych przemówień poświęcił sprawie poczęcia św. Anny⁴⁰.

Jak z tego wynika stosunkowo wczesne ślady interesującego nas kultu spotyka się w pobliżu jego powstania.

d) Kult św. Anny na Zachodzie

Z pierwszymi oznakami kultu św. Anny na Zachodzie spotykamy się także dość wczesnie. Najdawniejsze ślady zachowały się na terenie Hiszpanii. Pochodzą one z czasów przed najazdem Maurów w V w. Spotykamy tu ciekawą formę kultu wyrażoną w nazewnictwie geograficznym; mianowicie jedna z rzek w południowej Hiszpanii nosi imię św. Anny. Nazwa została zachowana po zajęciu Hiszpani przez Arabów⁴¹. Z tego samego okresu pochodzi nazwa „Święta Anna” w odniesieniu do jednego z pirenejskich łańcuchów górskich⁴².

Wczesne ślady kultu św. Anny spotykamy na terenie Frankonii. W 701 r. powstał we Floriac pod Rouen klasztor poświęcony obok św. Piotra i św. Amiana także św. Annie⁴³. Z VIII w. pochodzi opublikowana przez Mabillon litania, która w wezwaniach św. Niewiast na pierwszym miejscu wymienia św. Annę⁴⁴.

W IX w. w Neapolu obchodzono potrójne święto ku czci św. Anny, mianowicie 25 lipca — pamiątkę Jej śmierci, 9 września — Joachima i Anny, 9 grudnia — pamiątkę poczęcia przez Annę NMP⁴⁵. Praktyka potrójnej uroczystości świadczy o wpływie Wschodu na pojawienie się i rozwój kultu św. Anny na Zachodzie⁴⁶.

Przyczyną wczesnej znajomości interesującego nas kultu na tych te-

³⁶ por. E. Schaumkell, dz. cyt.; B. Kleinschmidt, dz. cyt., s. 22-27; *Sainte Anne dans les Eglises Orientales* W: *Sainte Anne Mère de Marie*, dz. cyt., s. 57-60.

³⁷ *Canon in B. Annae Conceptionem*, PG 97, 1306.

³⁸ *Oratio II de Nativitate B. Mariae*, PG 96, 679-698.

³⁹ *Beati Cosmae Vestitoris in ss. Jochimum et Annam Gloriosae Genitricis Mariae Parentes Sermo*, PG 106, 1006-1011.

⁴⁰ *Oratio II in Conceptionem S. Annae*, PG 104, 1351-1366.

⁴¹ Fr. Yves, *Sainte Anne en Espagne*, W: *Sainte Anne Mère de Marie*, dz. cyt., s. 83 „Nous en trouvons une première trace avant même, l'invasion des Sarrasins. Un des cinq grands fleuves de la péninsule, celui dont les eaux serpentent dans toute la partie sud du pays, portait le nom de notre Sainte: Rio Ana. Les Arabes n'y changèrent rien, ils en traduisirent tout simplement la dénomination, et le Rio Ana devint le Guadiana (uad-fleuve, Ana-Anne) nom qui lui est resté dans la géographie espagnole”.

⁴² Tamże: „La province de Soria possédait dès cette époque également une importante chaîne de montagnes placée sous le patronage de la Mere Marie: Sierra Sta Ana”.

⁴³ B. Kleinschmidt, dz. cyt., s. 75.

renach są prawdopodobnie częste kontakty handlowe z przyjeżdżającymi tutaj kupcami pochodzącymi ze Wschodu, szczególnie z Syrii⁴⁷. Drugą przyczyną było nawiedzanie Miejsc Św. przez pielgrzymów z Zachodu⁴⁸. Na Wschodzie spotkali się z objawami czci św. Anny. Wracając w rodzinne strony propagowali Jej kult. Dla faktu przyjęcia się i rozwoju kultu św. Anny na Zachodzie nie bez znaczenia był fakt zasiadania na przełomie VII i VIII w. na Stolicy Piotrowej kilku papieży pochodzących ze Wschodu⁴⁹. Na pewno nie był im obcy kult św. Anny. Papieże ci utrzymywali kontakty z Konstantynopolem. Tak było w wypadku papieża Konstantyna Syryjczyka. W r. 709 był on gościem cesarza Justyniana II (685—695 i ponownie 705—711) z dynastii heraklijskiej. Rodzina cesarska żywiła w tym okresie głęboką cześć dla św. Anny. Widowym wyrazem pielęgowanego kultu były liczne kościoły i kaplice budowane ku Jej czci. Przybyły z Rzymu papież Konstantyn poświęcił prawdopodobnie jeden z tych kościołów i był świadkiem uroczystego sprowadzenia relikwii św. Anny do tej świątyni. Po powrocie do Rzymu zapewne pod wpływem obserwacji konstantynopolitańskich, papież zaprowadził nowy kult lub przynajmniej przyczynił się do jego rozwoju⁵⁰.

Cześć św. Anny stawała się na Zachodzie coraz bardziej popularna. Zwiększyła się ona w okresie wypraw krzyżowych, które poruszyły całą Europę. Krzyżowcy spotykali się z nowymi formami pobożności. Po powrocie propagowali je w Europie⁵¹. Tak było w wypadku św. Anny. W tym okresie wzrastał kult świętych i ich relikwii⁵², które przywożono z wypraw krzyżowych w dużych ilościach⁵³. Wśród nich były także relikwie św. Anny⁵⁴.

W upowszechnianiu kultu św. Anny niemałą rolę odegrali kaznodzieje. W przemówieniach swoich, zwykle z okazji święta Narodzenia Najświętszej Maryi Panny, wspominali o Jej rodzicach Annie i Joachimie⁵⁵. Tym samym potwierdzali cześć św. Anny ze stanowiska Kościoła, popularyzując ją jednocześnie wśród szerokich rzesz ludu.

W wyniku tych akcji, kult św. Anny pojawił się w Anglii, Portugalii i Niemczech, a w znacznym stopniu rozwinął się na terenie Hiszpanii, Italii i Galii⁵⁶. Do końca wypraw krzyżowych był znany na całym Zachodzie.

⁴⁴ PL 138, 886: Sancta Anna, S. Helizabeth, S. Helena...

⁴⁵ B. Kleinschmidt, dz. cyt., s. 123.

⁴⁶ P. Yavorka, *Sainte Anne dans le rite greco-slave*, W: *Sainte Anne Mere de Marie*, dz. cyt., s. 130-131.

⁴⁷ J. Ebersolt, *Orient et Occident*, Paris 1925, s. 7 nn.

⁴⁸ Fragmenty ich spostrzeżeń zebrał D. Baldi, dz. cyt.

⁴⁹ B. Kleinschmidt, dz. cyt., s. 73: Von 685 bis 741 sassen auf dem päpstlichen Stuhle nicht weniger als elf Päpste, die orientalischer Herkunft waren, zum Teil waren es Syrer".

⁵⁰ St. Beissel, *Altchristliche Kunst und Liturgie*, Freiburg 1899, s. 200.

⁵¹ Bihlmeyer — Tüchle, *Kirchengeschichte*, Bd, II, Paderborn 1962, s. 203. J. Lortz, *Geschichte der Kirche*, Münster 1964, s. 403.

⁵² Bihlmeyer — Tüchle, dz. cyt., s. 133. 333.

⁵³ A. d'Etel OFC, *Sainte Anne en Rhenanie*, W: *Sainte Anne Mere de Marie*, dz. cyt., s. 61.

⁵⁴ np. papież Innocenty III (1198—1216), *Sermo XI in Nativ. S. Mariae*, PL 227, 502.

B. Kleinschmidt, dz. cyt., s. 79-82.

dzie, ale powszechnie przyjął się dopiero na przełomie XIII i XIV w.⁵⁷. Miało to związek ze świętem Poczęcia Najświętszej Maryi Panny, które od XI w. zaczęło się na Zachodzie upowszechniać⁵⁸. Święto to wywołało ożywioną dyskusję wśród teologów. Jedni byli rzecznikami tezy o Niepokalanym Poczęciu Maryi, zdaniem innych była ona wprawdzie wolna od grzechu, ale nastąpiło to dopiero w łonie matki⁵⁹. W nową fazę zagadnienie to weszło w XIII w. Do jego rozwiązania walczyli przyczynili się członkowie nowo powstałych zakonów — dominikanie i franciszkanie. W ścisłym związku z tymi sporami były dzieje kultu św. Anny. Teologowie dyskutując nad zagadnieniem Poczęcia Maryi, z konieczności musieli zająć się sprawą Jej rodziców. W ten sposób także św. Anna stała się przedmiotem ich zainteresowania. W tym kontekście staje się zrozumiałe postanowienie kapituły generalnej Braci Mniejszych odbytej w Pizie w 1263 r. Postanowiła ona zainicjować uroczyste obchodzenie święta Poczęcia Najświętszej Maryi Panny i święta ku czci św. Anny⁶⁰.

Nowym impulsem w rozwoju obu kultów było wystąpienie Jana Dunska Szkota († 1308) w obronie przywileju Niepokalanego Poczęcia Maryi⁶¹. Franciszkanie w tym okresie działali niemal w całej Europie. Można przypuszczać, że wierni tradycji franciszkańskiej propagowali kult Niepokalanego Poczęcia i jego konsekwencję — kult św. Anny⁶². Naukę głoszoną przez Braci Mniejszych poparły wkrótce inne zakony, mianowicie benedyktyni, cystersi, karmelici i augustianie. Wprowadzili oni święto Poczęcia NMP do swoich brewiarzy i mszałów⁶³, a w związku z tą uroczystością także święto ku czci św. Anny⁶⁴. W ten sposób równocześnie z ugruntowaniem się nauki o Niepokalanym Poczęciu Maryi wzrastał kult św. Anny. O stałym powiązaniu tych dewocji świadczy przytoczona przez Kleinschmidta modlitwa umieszczona w „Hortulus animae” z 1502 r.⁶⁵.

Widowym znakiem wzrastającego kultu św. Anny są liczne fundacje kościołów, kaplic, ołtarzy, zakładów o charakterze dobroczynnym, któ-

⁵⁷ Tamże, s. 103: „Waren es bisher nur einzelne und verhältnismässig wenige Spuren der Annaverehrung... so ändert sich das Bild wesentlich seit der Mitte des 13. und besonders seit Beginn des 14. Jahrhunderts.”

⁵⁸ Ks. J. Wojtkowski, *Wiara w Niepokalane Poczęcie Najśw. Maryi Panny w Polsce*, Lublin 1958, s. 26.

⁵⁹ Tamże, s. 32-41.

⁶⁰ Statua liturgica seu rubricae breviarii auctore divo Bonaventura in Gli Capitulo Pisano An. 1263 editae, w: *Archivum Franciscanus Historicum, Ad Claras Aquas 1911*, s. 66: *Iussum item ut novae haec festivitates admittentur in ordine videlicet Conceptionis B. Virginis Mariae, Visitationis eiusdem, beatae Annae illius genitricis, et Marthae Virginis*”.

⁶¹ B. Kleinschmidt, dz. cyt., s. 161.

⁶² A. d'Etel, dz. cyt., s. 64; „On comprend dès lors quelle influence pouvait exercer cette armée composée de plusieurs milliers de disciples du Docteur subtil, gardant fidelement les doctrines de leur maître, propageant la dévotion à l'Immaculée — Conception et comme conséquence, le culte de Sainte Anne tabernacle de la Vierge conquise sans péché”.

⁶³ Ks. J. Wojtkowski, dz. cyt., s. 26.

⁶⁴ Fr. A. Ménager, *Sainte Anne dans la Liturgie Latine*, W: *Sainte Anne Mère de Marie*, dz. cyt., s. 136.

⁶⁵ B. Kleinschmidt, dz. cyt., s. 163: „Gegrüßet bist du, Maria voll Gnaden, der Herr ist mit dir, deine Gnade sei mit mir. Gesegnet bist du unter allen Frauen und gesegnet sei deine heilige Mutter Anna, von welcher geboren ist ohne Sünde und Unreinigkeit dein heiliger und gütiger Leib, aus welchem geboren ist Jesus Christus. Amen”.

rym patronowała św. Anna, oraz powstanie bractwa zrzeszającego Jej czcicieli. Przynależność do bractwa zobowiązywała członków do praktykowania czynnej miłości Boga i bliźniego. Wyrażało się to uczestnictwem we Mszach św. odprawianych w określone dni, modlitewnym zjednoczeniem, praktykowaniem dobrych uczynków i jałmużny na rzecz ubogich⁶⁶. Akcjami tymi były objęte zarówno te kraje europejskie, w których św. Anna czczona była jeszcze przed wyprawami krzyżowymi (Hiszpania, Galia, Italia), jak również te, w których zdobywała sobie dopiero czcicieli.

Na terenie Flandrii spotyka się XIII-wieczne ślady kultu św. Anny⁶⁷. Do dzisiaj przetrwały tam wspaniałe budowle Jej dedykowane. Z następnego wieku podobne przejawy kultu pozostały na terenie Prowansji⁶⁸. Na terenie Niemiec najdawniejsze zachowane ślady pochodzą z XII w. W tym okresie mnożą się świadectwa czci św. Anny na terenie Niemiec Środkowych. Powstają liczne kościoły, kaplice i ołtarze poświęcone Jej czci. Kłasztory, szczególnie żeńskie, obierają Ją sobie za patronkę⁶⁹. Św. Anna patronuje też domom opieki dla starców⁷⁰. W południowych Niemczech kult św. Anny pojawił się około 1300 r. Z końcem tego wieku rozprzestrzenił się na wszystkie diecezje⁷¹. Jednocześnie powstają pierwsze bractwa św. Anny na tym terenie. Do dzisiaj zachowały się ślady interesującego nas kultu w Czechach w postaci licznych XIV-wiecznych zapisów w księgach liturgicznych⁷². W Finlandii w XV w. tak rozprzestrzenił się kult św. Anny, że zdystansował kult wszystkich innych św. niewiast. Kult św. Anny nie pominął też terenu Polski. Istnieją liczne świadectwa wskazujące, że był już znany w XIV w. Szczególnie popularnym był on na Mazowszu dzięki księżnym noszącym Jej imię oraz dzięki Annie Jagiellonce⁷³. Propagatorami czci św. Anny w Polsce byli Bracia Mniejsi. Na uwagę zasługuje znany kaznodzieja Mikołaj z Sokolnik († 1521), któremu przypisuje się autorstwo pieśni „Anna święta i nabożna”⁷⁴. W XIV w. powstało wiele świątyń i kaplic poświęconych czci naszej Świętej⁷⁵. W 1500 r. utworzono bractwo św. Anny w Wilnie, w 1508 r. w Kownie, 1521 r. w Poznaniu, w 1531 r. we Lwowie⁷⁶.

W omawianym powyżej okresie św. Anna i epizody z Jej życia były częstym tematem twórczości artystycznej⁷⁷. Tą drogą artyści malarze i rzeźbiarze przybliżali postać św. Anny szerokim rzeszom odbiorców.

⁶⁶ B. Kleinschmidt, dz. cyt., s. 142; E. Schaumkell, dz. cyt., s. 17-24.

⁶⁷ S. Blanquart, *Sainte Anne en Flandre*, W: *Sainte Anne Mère de Marie*, dz. cyt., s. 93-96.

⁶⁸ Fr. Yves, *Sainte Anne en Provence*, W: *Sainte Anne Mère de Marie*, dz. cyt., 115-117.

⁶⁹ B. Kleinschmidt, dz. cyt., s. 104-106.

⁷⁰ Tamże, s. 104: np. dom taki wybudował w Brunszwiku w 1326 r. rycerz Rudolf z Weltheim.

⁷¹ B. Kleinschmidt, dz. cyt., s. 104-139.

⁷² Tamże, s. 106.

⁷³ Ks. J. Nowacki, *Dzieje Archidiecezji Poznańskiej*, t. II Poznań 1954, s. 748.

⁷⁴ Ks. K. Kantak, *Bernardyni Polscy*, t. I, Lwów 1933, s. 146.

⁷⁵ Por. ks. J. Nowacki, dz. cyt.; w indeksie na s. 790 autor wlicza szereg kościołów i kaplic pod wezwaniem św. Anny.

⁷⁶ Ks. K. Kantak, dz. cyt., s. 156.

⁷⁷ Najstarsze przedstawienia pochodzą z V w. Od tego czasu wzrasta zainteresowanie św. Anną. Por. B. Kleinschmidt, dz. cyt., s. 28-72.

Sztuka tego okresu była poważnym szerzycielem Jej kultu. Natchnieniem artystów była Protoewangelia Jakuba.

Około r. 1306—1309 wykonał Giotto (1266—1337) freski w kaplicy Scrovegni w Padwie. Jednym z ujęć jest pełne dramatyzmu powitanie Anny i Joachima przy Złotej Bramie⁷⁸.

Najczęściej przedstawiano św. Annę w scenie narodzin Maryi, w postaci leżącej w otoczeniu stojących kobiet przybyłych w odwiedzin. Scena ta była zwykle ujmowana w duchu epoki, w której żyli artyści. Spośród podejmujących ten temat należy wymienić: Fra Filippo Lippiego (1406—1469)⁷⁹, Domenico Ghirlandajo (1449—1494)⁸⁰, Sassetta († ok. 1450)⁸¹, Alberta Altdorfera (1480—1538)⁸², Sebastiano del Piombo (1485—1547)⁸³, Andrea del Sarto (1486—1531)⁸⁴, Murillo (1617—1682)⁸⁵.

Sceną zaczerpniętą z apokryfów jest oddanie NMP na służbę do świętyni: Maryja wstępuje po schodach, przed schodami stoją Anna z Joachimem, na szczycie zaś schodów stoi arcykapłan. Do artystów podejmujących ten temat należą: Taddeo Gaddi (ok. 1300—1366)⁸⁶, Tycjan (1476—1576)⁸⁷, Sodoma — G. A. Bazzi (1477—1549)⁸⁸.

Bardzo popularnym jest temat św. Anny Samotrzeciej⁸⁹. Jest to plastyczne przedstawienie trzech osób: św. Anny, Matki Bożej i Jezusa. Postacie te są często ujmowane w trzech skalach wielkości⁹⁰. Wspaniałe ujęcie tej sceny pozostawił Leonardo da Vinci (1452—1519)⁹¹. Na kolanach św. Anny siedzi Matka Boża powstrzymująca jakby Jezusa, który chce dosiąść baranka — symbolu męki. Św. Anna — personifikująca Kościół — swym spokojem zdaje się akceptować nieunikniony los Dzieciątka — mękę⁹².

Dość często występującą sceną, jest tzw. Wielka św. Rodzina. W tego rodzaju ujęciach występuje NMP z Jezusem, św. Anna z Joachimem, św. Józef i ich krewni. Typowymi przedstawicielami takiego ujęcia są: Lucas Cranach (1472—1553)⁹³, Quentin Massys (1466—1530)⁹⁴.

⁷⁸ J. Białostocki, *Sztuka cenniejsza niż złoto*, Warszawa 1966, s. 187.

⁷⁹ A. Bochenek, *Historia sztuki nowożytnej*, Kraków 1958³, s. 76.

⁸⁰ Tamże, s. 91.

⁸¹ W. von Bode, *Die Kunst der Frührenaissance in Italien*, Propyläen — Kunstgeschichte Bd VIII, Berlin 1926, s. 176.

⁸² G. Glück, *Die Kunst der Renaissance in Deutschland Niederlanden, Frankreich etc.*, Propyläen — Kunstgeschichte Bd X Berlin 1928, s. 197.

⁸³ P. Schubring, *Die Kunst der Hochrenaissance in Italien*, Propyläen — Kunstgeschichte Bd IX, Berlin 1926, s. 317.

⁸⁴ Tamże, s. 220.

⁸⁵ W. Weisbach, *Die Kunst der Barock in Italien, Frankreich, Deutschland und Spanien*, Propyläen — Kunstgeschichte Bd XI, Berlin 1926, s. 536; J. Zar-nowski, *Nowożytne malarstwo i rzeźba*, w: *Historia sztuki*, t. III, Lwów 1934 s. 308.

⁸⁶ H. Karlinger, *Die Kunst der Gotik*, Propyläen — Kunstgeschichte Bd VII, Berlin 1926, s. 570.

⁸⁷ A. Schubring, dz. cyt., s. 325.

⁸⁸ Tamże, s. 257.

⁸⁹ Por. B. Kleinschmidt, dz. cyt., s. 217-251.

⁹⁰ J. Białostocki, dz. cyt., s. 300.

⁹¹ P. Schubring, dz. cyt., s. 481.

⁹² J. Białostocki, dz. cyt., s. 300.

⁹³ G. Glück, dz. cyt., s. 214.

⁹⁴ Tamże, s. 287.

2. Początki i rozwój kultu św. Anny na Śląsku

Dość wcześnie kult św. Anny pojawił się na terenie Śląska. Jak stwierdzono, wielkimi propagatorami interesującego nas kultu byli franciszkanie. Wydaje się, że i na Śląsku szerzyli oni Jej cześć. W Opolu pojawili się franciszkanie już w 1238 r.⁹⁵. Około r. 1309 powstała przy ich konwencie kaplica św. Anny. Jest to najstarszy zabytek istniejący na terenie Śląska, który świadczy o kulcie św. Anny⁹⁶. Kaplica ta została zbudowana na miejscu istniejącego tu poprzednio kościoła. Może już w nim była czczona nasza Święta ze względu na księżną Annę, osobliwą opiekunkę franciszkanów⁹⁷. Nie jest jednak wykluczone, że dedykacja kaplicy nastąpiła pod wpływem szerzącego się na Zachodzie kultu św. Anny, który był w ścisłym związku z trwającymi sporami odnośnie Poczęcia NMP. Jak wiemy, zwolennik nauki o Niepokalanym Poczęciu, Duns Szkot, działał wówczas w Paryżu, gdzie głosił swe poglądy. Obowiązujące podówczas Narbońskie Konstytucje Generalne nakazywały wszystkim konwentom franciszkańskim wysyłanie swych przedstawicieli na studia do Paryża⁹⁸. Opole w tym czasie było kustodią, tzn. jedną z większych komórek organizacyjnych prowincji polsko-czeskiej. Kustoszowi opolskiemu podlegały klasztory w Bytomiu, Głogówku i Wodzisławiu⁹⁹. Na pewno i z tych klasztorów, szczególnie z Opola, wysyłano na studia do Paryża. Pozostał ślad kontaktów klasztorów polskich i czeskich z tym ośrodkiem utrwalony z racji zatargu króla francuskiego Filipa z papieżem. Wśród zwolenników Filipa figuruje Polak „fr Ioannes de polonia” obok współbrata narodowości czeskiej — „fr Martinus de boemia”¹⁰⁰. W Paryżu studenci spotykali się z nowymi prądami w teologii. Musieli zetknąć się także ze wzrastającym na Zachodzie kultem św. Anny. Wracając do macierzystych klasztorów propagowali nowe myśli teologiczne oraz nowe formy pobożności, wśród których zapewne i kult św. Anny.

We wspomnianej kaplicy piastowskiej pod wezwaniem św. Anny zachowało się nieznanne do niedawna świadectwo czci oddawanej naszej Świętej. Jest nim fresk pochodzący z XV w. przedstawiający św. Annę Samotrzecią. W napisie pod malowidłem można odczytać Jej imię: św. Anna. Jest to obecnie najstarszy ze znanych na terenie Śląska wizerunków przedstawiających św. Annę¹⁰¹.

Powoli przyjmujący się na ziemiach śląskich nowy kult był także uzależniony od Czech i Niemiec, pod których ciągłymi i silnymi wpływami znajdował się wtedy Śląsk¹⁰². Wpływy polityczno-kulturalne Pragi uwidoczniły się szczególnie za Ottokara i jego syna Wacława (1278—1305).

⁹⁵ Por. E. Frankiewicz, *Kaplica piastowska w Opolu*, Wrocław 1963, s. 43.

⁹⁶ Tamże, s. 9.

⁹⁷ T. Silnicki, *Dzieje i ustrój Kościoła Katolickiego na Śląsku do końca w. XIV*, Warszawa 1953, s. 242.

⁹⁸ *Constitutiones Generales Narbonenses*, w: *S. Bonaventurae Opera Omnia*, t. VIII, Queracchi 1898, s. s. 425: „Possit autem quaelibet provincia habere duos studentes Parisiis sive aliqua provisione, quibus provideatur in libris secundum arbitrium provincialis capituli et ministri”.

⁹⁹ Ks. K. Kantak, *Franciszkanie Polscy*, t. I, Kraków 1937, s. 164 i 322.

¹⁰⁰ Fr. E. Longpré OFM, *Le B. Jean Duns Scot OFM pour le Saint Siège et contre Gallicanisme* Paris 25—28, Juin 1303, Quaracchi 1930, s. 22-23.

¹⁰¹ E. Frankiewicz, dz. cyt., s. 10.

¹⁰² T. Silnicki, dz. cyt., s. 322-323.

Sprzyjała im kapituła wrocławska obsadzona częściowo Niemcami i Czechami. Ostatecznie przewaga Czech i mieszczaństwa niemieckiego stała się oczywistą za rządów biskupa Nankera (1326—1341) na mocy zawartych w 1335 r. traktatów¹⁰³. Choć po dawnemu diecezja wrocławska była powiązana z Gnieznem, to jednak ciągle ponawiano próby zmierzające do uczynienia z Pragi stolicy nie tylko politycznej ale także kościelnej¹⁰⁴. Ponieważ w tym okresie interesujący nas kult był znany zarówno na terenie Czech jak i Niemiec stąd na pewno oddziaływał on na teren Śląska.

Jak wszędzie tak i na ziemiach śląskich pojawienie się jakiegoś kultu najlepiej uwidacznia się w fakcie dedykowania kościołów i kaplic danemu świętemu. Na tej podstawie można też wyciągnąć wnioski o jego intensywności i zakresie terytorialnym. Na Śląsku, jak stwierdzono, poświęcono około 50 obiektów sakralnych św. Annie¹⁰⁵. Z tej liczby, pomijając kaplicę w Opolu, najstarszym wydaje się być kościół parafialny w Marcinowicach notowany już w 1335 r. W tym okresie powstały następne kościoły dedykowane naszej Świętej, mianowicie: w Domanicach pod Świdnicą w Ilnicy pod Środą Śląską (1353 r.) oraz w Sosnowce (wzmiankowany w jednym z dokumentów księcia Bolka Świdnickiego w r. 1366). Opat Jan z Pragi (1375—1386) zbudował we Wrocławiu na Piasku kaplicę św. Anny, w której chciał być pochowany po swej śmierci. W Otmuchowie powstała w r. 1441 kaplica dedykowana św. Annie. Z r. 1444 pochodzi drewniana kaplica ku Jej czci w Oleśnie. Z powstaniem jej wiąże się przekazywana od wieków legenda¹⁰⁶. Według niej pewna dziewczyna imieniem Anna została napadnięta w lesie przez rozbójników. W niebezpieczeństwie z ufnością poleciła się swej niebieskiej patronce. Usiłując skryć się za drzewem stała się nagle niewidoczna dla napastników. W ten sposób uratowała się od śmierci. Legenda głosi, że na miejscu tym zbudowano później drewnianą kaplicę. Stała się ona z czasem dość znanym na Śląsku miejscem pielgrzymkowym. W głównym ołtarzu tego sanktuarium znajduje się stara, połączona rzeźba św. Anny Samotrzeciej pochodząca prawdopodobnie z 1518 r.

W XV w. powstał szereg dalszych kościołów i kaplic poświęconych św. Annie¹⁰⁷. I tak w r. 1449 powstała kaplica w Głogowie, w 1453 r. w Ząbkowicach Śląskich, w r. 1493 w Świdnicy zbudował kaplicę Stanisław Berenwald wraz ze swym bratem. Z końca tego wieku pochodzi kaplica w Sobótce.

Najsłynniejszym i licznie po dzień dzisiejszy odwiedzanym sanktuarium jest Góra św. Anny zwana dawniej Górą Chełmską. Początkowo, tj. od około 1480 r. istniała tu kaplica św. Jerzego. Około 1500 r. została ona przebudowana staraniem Mikołaja Strala dziedzica na Porębie i właści-

¹⁰³ T. Silnicki, dz. cyt., s. 242; K. Maleczyński, *Historia Śląska*, t. I/1, Wrocław 1960, s. 567.

¹⁰⁴ T. Silnicki, dz. cyt., s. 262.

¹⁰⁵ H. Neuling, *Schlesiens Kirchorte und ihre kirchliche Stiftungen bis zum Ausgange des Mittelalters*, Breslau 1902, s. 362.

¹⁰⁶ Bp W. Urban, *Zarys dziejów diecezji wrocławskiej*, Wrocław 1962, s. 159; Fr. C. Baleryk (Bolczyk), *Sainte Anne en Silesie*, W: *Sainte Anne Mère de Marie*, dz. cyt., s. 80.

¹⁰⁷ H. Neuling, dz. cyt., s. 72, 58, 292, 357.

ciela góry oraz poświęcona św. Annie¹⁰⁸. Swój dzisiejszy rozgłos i znaczenie jako ośrodek pątniczy zawdzięcza Góra św. Anny cudownej figurce św. Anny Samotrzeciej i umieszczonej w jej wnętrzu relikwii tej świętej. O pochodzeniu jej dowiadujemy się z umieszczonego we wnętrzu figury dokumentu¹⁰⁹. Stwierdza on, że książę Jerzy Saski w 1504 r. za pośrednictwem Staffingera i Ferbergarsteina sprowadził z Ville pod Lyonem we Francji relikwie św. Anny. W tymże roku zostały one подарowane Zygmuntowi v. Maltitz. Od niego dostały się w ręce Mikołaja Kochtickiego, który umieścił je na Górze św. Anny. W 1655 r. staraniem hrabiego Melchiora Gaszyna osiedlili się przy sanktuarium na Górze św. Anny franciszkanie sprowadzeni z Gliwic¹¹⁰. Rekrutowali się oni spośród zakonników prowincji Małopolskiej pod wezwaniem Matki Boskiej Anielskiej, którzy po najeździe Szwedów znaleźli tymczasowe schronienie w klasztorze gliwickim.

Z początkiem XVI w. wybudowano cały szereg kościołów i kaplic poświęconych św. Annie. Na szczególną uwagę zasługuje kościół w Dalkowie (ok. r. 1500)¹¹¹, w Praczach (wzmiankowany w 1508 r.) w Sycowie (ok. r. 1520). Staraniem biskupa wrocławskiego Jana z Turzo powstał kościół św. Anny w Nysie¹¹².

Jednocześnie budowano liczne ołtarze ku czci św. Anny. Było ich dużo¹¹³. W 1360 r. postanowiono ołtarz św. Anny w kościele św. Marii Magdaleny we Wrocławiu, w 1436 r. w Raciborzu, w 1437 r. w Głogowie, w 1442 r. w kościele św. Elżbiety we Wrocławiu, w 1514 r. w Legnicy.

Bogato uzewnętrznił się kult naszej Świętej w twórczości plastycznej. Wśród dużej ilości przeróżnych ujęć na szczególną uwagę zasługuje obraz olejny św. Anny Samotrzeciej ze Strzegomia¹¹⁴. Obraz ten był niegdyś własnością karmelitów, którzy sprowadzeni z Pragi przez Agnieszkę Świdnicką założyli w Strzegomiu klasztor. Na obrazie jest przedstawiona św. Anna siedząca na wysuniętym tronie. Na prawym kolanie trzyma swą córkę Maryję i tulącego się do niej Jezusa. Obraz pochodzi z 1400 r.

Podobny motyw występuje na nieco wcześniejszym ołtarzu we wsi

¹⁰⁸ Ch. Reisch, *Geschichte des St. Annaberges in Oberschlesien*, Breslau 1910, s. 7.

¹⁰⁹ Tamże, s. 8: „Particula de Osse Sanctae Annae Matre Gloriosae Virginis, una cum Reliquiis Ejusdem in Monte Sanctae Annae adducta ex Francia de quodam Monasterio nomine Villa prope Leonem per quendam nomine Staffinger una cum magistro Ditt(e)rich Ferbergerstein; quos duos Dominus Georgius Dux Saxoniae ex Civitate Sanctae Annae miserat ea de re in Franciam Anno Domini 1504. Extradita est Domino Dalico (Aulico?) Sigismundo de Maltitz ex singulari amore in Mense Martio ejusdem Anni. De quo postea Illustrissimus Dominus Nicolaus N(K)ochtitzki adquisita. Vota Svavissimae Coniugis defunctae persolvens Illustrissimae Dominae Dominae Annae Mariannae N/Kochtitzin ortae Maltitzin particulam huic Imagini appositam cum ornamentis omnibus donavit, et cum solemnibus in hoc Monte collocavit Processione”.

¹¹⁰ Tamże, s. 19-26.

H. Neuling, dz. cyt., s. 244, 103, 336; bp W. Urban, dz. cyt., s. 159-160.

¹¹¹ H. Dittrich, „*Sankt Anna Selbdritt*” in *Schlesien*, Der Oberschlesier 9 (1927) 37.

¹¹² A. O. Meyer, *Studien zur Vorgeschichte der Reformation. Aus schlesischen Quellen*, München 1903, s. 43.

¹¹³ T. Dobrowolski, *Śląskie malarstwo ścienne i sztalugowe*, W: *Historia Śląska PAU*, t. III, Kraków 1936, s. 140-142.

Ruski (Rauske) koło Strzegomia ¹¹⁵

Św. Anna Samotrzecia była też przedstawiana przez rzeźbiarzy. Ich dzieła zdobią portale i wnętrza świątyń. Z 1507 r. pochodzi figura z piaskowca zdobiąca portal kościoła św. Wojciecha we Wrocławiu ¹¹⁶. Kilka lat później — bo w r. 1513 — powstała podobna rzeźba, która została umieszczona nad wejściem kościoła mendikantów w Nysie ¹¹⁷.

Pod opiekę św. Anny oddawano na Śląsku także szpitale. Patronowała ona szpitalowi w Legnicy założonemu w 1288 r., a oddanemu w opiekę św. Anny w 1395 r. ¹¹⁸.

Rozwijające się na Zachodzie bractwo św. Anny było znane również na terenie Śląska. Miało ono tutaj taki sam charakter jak w Europie zachodniej. W 1500 r. założono je w Lwówku Śląskim, w 1508 r. w Jeleniej Górze, w 1511 r. w Żaganiu ¹¹⁹.

Dotychczasowe rozważania dotyczyły genezy i rozwoju kultu św. Anny w szerszym znaczeniu. Pełny obraz kultu liturgicznego powstanie po przebadaniu rękopiśmiennych kodeksów mszalnych i brewiarzowych oraz rytuałów, które są podstawą źródłową niniejszej pracy. Temu zagadnieniu będą poświęcone następne rozdziały.

II. ŚWIĘTO KU CZCI ŚW. ANNY I JEJ IMIĘ W LITANII DO WSZYSTKICH ŚWIĘTYCH

1. Święto ku czci św. Anny w świetle rękopiśmiennych kalendarzy śląskich

Kalendarze znajdujące się w średniowiecznych źródłach liturgicznych mają duże znaczenie. Służą one do rozwiązywania dotacji przeróżnych dokumentów z tego okresu ¹²⁰. W dziedzinie liturgii pozwalają określić czas powstania jakiegoś kultu, służą do wykazania jego zasięgu, tzn. czy był on powszechny, czy tylko lokalny, wykazują, jaką rangę miało interesujące nas święto.

Cechą średniowiecznych kalendarzy jest brak jednolitości. Różne diecezje i zakony posiadały różne kalendarze ¹²¹. Przyjęte w obrębie poszczególnych diecezji i zakonów kalendarze ulegały nadto modyfikacjom. W rezultacie na terenie tej samej jednostki administracyjnej obchodzono niekiedy to samo święto w różnych dniach ¹²².

Dla badającego kalendarze ważnym szczegółem jest kolor, jakim poszczególni święci są wpisani. Czerwony inkaust wskazuje na święto nakazane (festum fori). Kolorem czarnym wpisywano święta wewnątrzkościelne (festa chori) ¹²³. W święta nakazane istniał zakaz wykonywania wszelkiej pracy, nauki w szkołach oraz prowadzenie rozpraw sądowych ¹²⁴.

¹¹⁵ *Die Kunst in Schlesien*. Dargestellt von A. Griesbach u. a., Berlin 1927, s. 225, tabl. 156 — wpływu szkoły czeskiej.

¹¹⁶ Fr. Landsberger, *Breslau*, Leipzig 1926, s. 87-88.

¹¹⁷ H. Dittrich, dz. cyt., s. 38.

¹¹⁸ H. Neuling, dz. cyt., s. 18.

¹¹⁹ A. O. Meyer, dz. cyt., s. 44.

¹²⁰ *Chronologia Polska*, pod redakcją Br. Włodarskiego, Warszawa 1957, s. 85.

¹²¹ K. Dobrowolski, dz. cyt., s. 72.

¹²² *Chronologia Polska*, dz. cyt., s. 131.

¹²³ J. Jungnitz, *Das Breslauer Brevier und Proprium*, Breslau 1893, s. 67; por. ks. W. Schenk, dz. cyt., s. 34.

Drugim ważnym elementem kalendarzy średniowiecznych są stopnie rytu święt na nowo zredegowane w XIII w. przez franciszkanów¹²⁵. Ustalona przez nich klasyfikacja nie wszędzie się przyjęła. Na Śląsku spotyka się najczęściej następującą: triplex, duplex, 9 lectiones, 3 lectiones, commemoratio¹²⁶.

W świetle powyższych uwag można przystąpić do analizy śląskich kalendarzy. Wykorzystano do niej 48 kalendarzy. W tej liczbie były 32 diecezjalne oraz 16 zakonnych. Spośród ogólnej liczby 48 kalendarzy, 34 posiadają wzmiankę o św. Annie.

Kalendarze notują zwykle dzień śmierci świętego. Ze względu na fakt, że jest to dzień narodzin dla nieba nazwano go dies natalis¹²⁷.

a) Święto natalis w kalendarzach diecezjalnych

Imię św. Anny pojawia się po raz pierwszy w Śląskich kalendarzach diecezjalnych pochodzących z XIV w. Zapisy w rękopisach z tego okresu wykazują, że uroczystość św. Anny obchodzono dnia 26 lipca¹²⁸. Chronologicznie pierwszy ślad tej tradycji znajduje się w kalendarzu pochodzącym z 1330/35 r.¹²⁹. Tradycję tę reprezentuje 30 przeglądniętych rękopisów. Podtrzymują ją również księgi drukowane¹³⁰. Kilka kalendarzy podaje jako datę święta ku czci św. Anny — 25 lipca¹³¹.

Uroczystość św. Anny obchodzona była na Śląsku jako święto wewnątrzkościelne (festum chori)¹³². Świadczy o tym czarny inkaust. Od początku, a więc od XIV w. i potem w XV w. nastąpiło podniesienie rangi

¹²⁴ Ks. W. Schenk, dz. cyt., s. 35.

H. Holzappel, dz. cyt., s. 229: „Auf Befehl Gregors IX nahm General Haymo (1240—1244) weiterte Änderungen und Kürzungen vor, wie er auch die Rubriken für das Missale neu redagierte”; H. Kellner, Heortologie oder die geschichtliche Entwicklung des Kirchenjahres und der Heiligenfeste von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart, Freiburg im Br. 1911, s. 11.

¹²⁶ J. Jungnitz, dz. cyt., s. 39

¹²⁷ Ks. W. Schenk, dz. cyt., s. 50.

¹²⁸ Na Zachodzie nie było ustalonej daty uroczystości św. Anny. Por. H. Grotefend, *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*, Bd II, Hannover 1898, s. 63; B. Kleinschmidt, dz. cyt., s. 124—135: w Neapolu w IX w. obchodzono potrójną uroczystość św. Anny, mianowicie: 25 lipca, 9 września, 9 grudnia. W Rzymie — 26 lipca. Na terenie Francji: 4 stycznia, 19 lipca, 27 lipca, 4 sierpnia. W niektórych diecezjach niemieckich 27 lipca, w innych 27 lipca lub 16 sierpnia.

¹²⁹ BMWr M 1151 Missale cum calendario, z kościoła św. Marii Magdaleny we Wrocławiu.

¹³⁰ Missale Wratislaviense imp. 1483, 1499, 1505; Breviarium Wratislaviense imp. 1485; Viaticus Wratislaviensis 1499, 1501.

¹³¹ Diecezjalne:

BUWr I F 358 Missale ok. r. 1340/50 z kolegiaty św. Jana w Nysie.

BUWr I Q 246 Breviarium Wratislav. w. XIV, z katedry Nyskiej.

BMWr R 3061 Breviarium koniec XIV w. z kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu.

BMWr B 1711 Missale Wratislav. r. 1366, z kościoła parafialnego w Paczkowie.

Zakonne:

BKWr Nr 141 Missale Wratislav. ok. r. 1323, z klasztoru cystersów w Lubiążu.

BUWr I Q 242 Breviarium Wratislav. w. XIV, z klasztoru augustianów w Zaganiu.

Por. *Chronologia Polska*, dz. cyt., s. 223, 180—181.

¹³² XIV w.: BUWr I Q 247, I Q 251; BMWr M 1158, M 1161.

XV w.: BKWr 46n; BUWr I F 442, I F 447; BMWr R 522, R 526, M 1140, M 1152.

święta do festum fori¹³³. Chociaż z dnia poświęconego św. Annie uczyniono dzień wolny od pracy, nauki i rozpraw sądowych, to jednak ryt nie uległ zmianie.

Tylko w jednym z przebadanych diecezjalnych rękopisów wrocławskich¹³⁴, pochodzącym zdaniem bpa W. Urbana z katedry wrocławskiej¹³⁵, stwierdzono, że św. Anna była czczona w zakresie wewnątrzkościelnym, ale w rycie zdwojonym. Był to jednak odosobniony wypadek. Oficjalna zmiana rytu 9 lekcji na ryt zdwojony nastąpiła na początku XVI w. Rząd nad diecezją sprawował wtedy bp Jan Turzo. Na zwołanym w 1509 r. synodzie diecezjalnym nakazał obchodzić odtąd uroczystość św. Anny rytym zdwojonym¹³⁶. W motywacji decyzji zaznaczył on, że jest ona poddyktowana troską o większą i lepszą cześć św. Anny, aby przez Jej orędownictwo u Boga nastąpiły dla Kościoła spokojniejsze czasy.

Szerzący się w XVI w. luteranizm nie ominął Wrocławia i całego Śląska. Protestantyzm przyczynił się do tego, że uroczystości ku czci świętych straciły na swym poprzednim znaczeniu¹³⁷. W 1580 r. biskup Marcin zwołał synod diecezjalny, na którym pod wpływem reformy trydenckiej i protestantyzmu ustalono listę świąt, jakie miały być odtąd obchodzone w diecezji z jednoczesnym zwolnieniem z prac. Wśród wyliczonych dni nie ma uroczystości św. Anny¹³⁸. Odtąd obchodzono dzień poświęcony Jej czci jak na początku, mianowicie jako święto wewnątrzkościelne.

Ślad dawnej tradycji przetrwał w obowiązku odprawiania w ten dzień Mszy św. za parafian¹³⁹.

Papież Paweł VI ustanowił św. Annę patronką Śląska Opolskiego. Jej święto obchodzi się tam obecnie w najwyższym rycie, mianowicie jako uroczystość I klasy¹⁴⁰.

b) Święto natalis w kalendarzach zakonnych

Wśród śląskich rękopisów liturgicznych znajduje się pewna grupa posiadająca kalendarze zakonne. W liczbie 14 przeglądniętych kalendarzy zakonnych 8 posiada wzmiankę o św. Annie.

Według kalendarzy zakonnych św. Anna była czczona przez festum

¹³³ BMWr M 1151 Missale, r. 1330/35, z kościoła św. Marii Magdaleny we Wrocławiu.

EMWr B 1710 Missale Wratislav., w. XIV.

BUWr I Q 246 Breviarium Wratislav., XIV w. z katedry nyskiej.

¹³⁴ BKWr 524 Liber capitularis et collectarius, r. 1495, z katedry wrocławskiej.

¹³⁵ Ks. bp W. Urban, *Rękopisy Biblioteki Kapitulnej*, Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne 6 (1963) 176.

¹³⁶ J. Sawicki, *Concilia Poloniae*, t. X, Wrocław 1963, s. 558: „Hac synodo unanimiter approbante statuimus: quod festum sanctae Annae, quod hactenus novem lectionum in dioecesi nostra tentum est, deinceps perpetuis futuris temporibus in omnibus et singulis tam in nostra maiore sancti Iohannis Wratislaviensis quam collegiatis ac aliis quibuscumque nostrae dioecesis ecclesiis sub duplici officio observetur, ut sic maiore ipsius sanctae matris adiuti suffragio, tranquilliorem Ecclesiae statum et vitam aeternam consequamur”; M. Montbach, *Statuta synodalia Dioecesisana*, Wratislaviae 1855, s. 116.

¹³⁷ J. Jungnitz, dz. cyt., s. 69-70.

¹³⁸ J. Sawicki, dz. cyt., s. 695-696; M. Montbach, dz. cyt., s. 280-281.

¹³⁹ J. Jungnitz, dz. cyt., s. 70. Dzisiaj obowiązek ten nie istnieje ani na terenie diecezji wrocławskiej, ani diecezji opolskiej — por. Ordo divini officii recitandi sacrierae peragendi r. 1967 dla Wrocławia i Opola.

¹⁴⁰ *Officia Propria Dioecesium Poloniae*, Pars altera, Torino 1965, s. 77.

chori. Tak czcili św. Annę cystersi w Lubiążu¹⁴¹ oraz Henrykowie¹⁴². Prepozytura cystersów z Kamieńca Ząbkowickiego w Bardzie czciła św. Annę przez festum fori, prawdopodobnie na skutek obchodzenia przez nią Jej patrocinium¹⁴³.

W stosunkowo dużej grupie kalendarzy diecezjalnych znajduje się tylko jeden ze świętem św. Anny w rycie duplex (BKWr 524). Wśród 9 kalendarzy zakonnych 4 posiadają omawiane święto w rycie zdwojonym. W tej liczbie jeden rękopis jest dominikański, 2 augustiańskie i 1 z klasztoru klarysek¹⁴⁴. Podsumowując analizę kalendarzy używanych na terenie Śląska trzeba stwierdzić:

1. Święto ku czci św. Anny pojawia się w kalendarzach używanych na Śląsku na początku XIV w.

2. Uroczystość św. Anny obchodzone dnia 26 lipca. Kilka kalendarzy wskazuje, że obchodzone Jej święto 25 lipca.

3. Początkowo święto obchodzone jako festum chori. Od połowy XIV wieku w niektórych ośrodkach zakonnych, a od początku XVI w. coraz powszechniej obchodzone je jako festum fori.

4. W księgach diecezjalnych święto miało zasadniczo ryt 9 lekcji. Uporządkowanie na korzyść rytu zdwojonego nastąpiło na synodzie diecezjalnym w 1509 r.

5. W okresie protestantyzmu uroczystość św. Anny straciła na swym poprzednim znaczeniu.

6. Nie spotyka się żadnej wzmianki, że św. Anna była patronką diecezji wrocławskiej.

2. Imię św. Anny w Litanii do Wszystkich Świętych

Litania do Wszystkich Świętych¹⁴⁵ znalazła w średniowieczu bogate zastosowanie. Była ona częścią składową liturgii mszalnej i brewiarzowej. Dołączano ją w każdy piątek Wielkiego Postu do oficjum¹⁴⁶. Odmawiano ją w Środę Popielcową¹⁴⁷ i Wielką Sobotę¹⁴⁸, w wigilię Zesłania Ducha Św., dni krzyżowe, podczas różnych procesji, przy udzielaniu święceń kapłańskich, konsekracji biskupa, podczas składania ślubów zakonnych¹⁴⁹. Skróconej formy tej litanii używano podczas odwiedzin chorych i przy niektórych poświęceniach.

W średniowieczu nie było ustalonej i zamkniętej liczby wezwań litanijskich. Szczególną płynnością odznaczała się część z wezwaniami świę-

¹⁴¹ BMWr R 194 Calendarium cum homiliario, w. XIII/XIV.

¹⁴² BUWr I Q 244 Breviarium, w. XIV.

¹⁴³ BUWr I Q 243 Breviarium, w. XIV.

¹⁴⁴ BUWr I F 455 Psalterium, w. XIV, z klasztoru dominikanów.

I Q 174 Breviarium, r. 1457, z klasztoru augustianów we Wrocławiu.

I Q 241 Breviarium, r. 1464, z klasztoru augustianów w Zaganiu.

I Q 256 Liber capitularis et collectarius, w. XIV, z klasztoru klarysek we Wrocławiu.

Ks. W. Schenk, dz. cyt., s. 107.

Thalhofer — Eisenhofer, *Handbuch der katholischen Liturgik*, Bd II, Freiburg im Br. 1912, s. 627-628.

¹⁴⁷ A. Franz, *Das Rituale des Bischofs Heinrich I von Breslau*, Freiburg im Br. 1912, s. 35.

¹⁴⁸ L. Eisenhofer, *Liturgik*, Bd I, Freiburg im Br. 1932, s. 201.

¹⁴⁹ Ks. W. Schenk, dz. cyt., s. 109-111.

tych. Dobór wezwań w tej grupie był uzależniony od lokalnej tradycji diecezjalnej lub zakonnej¹⁵⁰. W związku z tym odnalezienie imienia świętego w liczbie wezwań litanijnych świadczy o powszechności kultu danego świętego lub o jego terytorialnym ograniczeniu, a także o czasie przyjęcia się kultu na terenie, na którym była używana badana litania.

Do analizy Litanii do Wszystkich Świętych używanej na terenie Śląska wykorzystano 11 kodeksów posiadających wzmiankowaną litanię. Siedem z nich posiada wezwanie: Św. Anno — módl się za nami.

Litania pochodząca z XIII w. nie znaję interesującego nas wezwania¹⁵¹. Po raz pierwszy pojawia się imię św. Anny w Agendzie premonstratensów z r. 1320/30¹⁵². Imię Jej występuje w tym rękopisie w dwóch litaniiach. Pierwsza wersja posiadała ogólne zastosowanie, druga natomiast była odmawiana przy poświęcaniu wody chrzcielnej w Wielką Sobotę. Z tego wieku pochodzą dalsze 4 litanie posiadające interesujące nas wezwanie. W tej liczbie 3 są pochodzenia zakonnego¹⁵³, a jedna diecezjalnego¹⁵⁴. Dwie litanie pochodzą z XV w., które zawierają wezwanie: „Św. Anno, módl się za nami” są pochodzenia diecezjalnego¹⁵⁵.

W kilku kodeksach chociaż znajduje się oficjum o św. Annie, nie ma Jej imienia umieszczonego w Litanii do Wszystkich Świętych¹⁵⁶.

Miejsce św. Anny w litanii nie miało charakteru stałego. Niekiedy umieszczano Ją na pierwszym miejscu grupy św. kobiet: przed św. Marią Magdaleną, Marią Egipcjanką, św. Afrą, Agnieszką, Agatą, Dorotą, Łucją¹⁵⁷. Innym razem zajmuje drugie miejsce — po św. Marii Magdalenie, a przed św. Martą¹⁵⁸. W innych egzemplarzach litanii znajduje się na trzecim miejscu, po św. Marii Magdalenie i Marii Egipcjance¹⁵⁹, na czwartym¹⁶⁰, piętnastym¹⁶¹, a nawet na ostatnim miejscu¹⁶².

W konkluzji trzeba stwierdzić:

1. Wezwanie: „Święta Anno, módl się za nami” pojawia się w litanii

¹⁵⁰ L. Eisenhofer, dz. cyt., s. 199-201.

¹⁵¹ BUWr I Q 178 Liber capitularis et collectarius, z klasztoru cystersów w Lubiążu.

¹⁵² BUWr I Q 205 Processionale et Agenda, z klasztoru św. Wincentego we Wrocławiu.

¹⁵³ BUWr I F 455 Psalterium, w. XIV, z klasztoru dominikanów.

I Q 245 Breviarium Cisterc., w. XIV, z klasztoru w Kamieńcu Żąbkowickim.

I Q 256 Liber capitularis, w. XIV, z klasztoru klarysek.

¹⁵⁴ BUWr I Q 207 Agenda, w. XIV, z katedry nyskiej.

¹⁵⁵ BUWr I F 447 Breviarium Wratislav., z kolegiaty w Głogowie.

BMWr M 1140 Breviarium Wratislav., z kościoła św. Marii Magdaleny we Wrocławiu.

¹⁵⁶ BKWr 52 n; BUWr I Q 243, I Q 247.

¹⁵⁷ BUWr I Q 245 Breviarium Cisterc., w. XIV, z Kamieńca Żąbkowickiego.

BMWr M 1132 Breviarium, r. 1412, z kościoła św. Marii Magdaleny we Wrocławiu.

¹⁵⁸ BUWr I F 445 Psalterium, w. XIV, z klasztoru dominikanów.

¹⁵⁹ BUWr I Q 207 Agenda, w. XIV, z katedry nyskiej

¹⁶⁰ BMWr M 1140 Breviarium Wratislav., w. XV, z kościoła św. Marii Magdaleny we Wrocławiu.

¹⁶¹ BUWr I Q 256 Liber capitularis et collectarius, w. XIV, z klasztoru klarysek we Wrocławiu.

¹⁶² BUWr I F 447 Breviarium Wratislav., pierwsza połowa w. XV, z kolegiaty w Głogowie.

Liber ag. rubrice diocesis Wratisl. imp. 1499.

do Wszystkich Świętych odmawianej na terenie Śląska w pierwszej połowie XIV w.

2. Nie we wszystkich egzemplarzach Litanii do Wszystkich Świętych jest wezwanie skierowane do św. Anny, chociaż rękopisy posiadają oficjum ku Jej czci.

3. Miejsce św. Anny w litanii nie było stałe. Świadczy to o dowolności jaka istniała w układzie wezwań.

III. TEKSTY MSZALNE O ŚW. ANNIE

1. Uwagi wstępne

Zanim doszło do wykształcenia się mszału w dzisiejszym znaczeniu, dzielącego się na kilka części, przeszedł on długą ewolucję. Na samym początku wszystkie modlitwy mszalne były uzależnione w swej treści i długości od liturga sprawującego bezkrwawą ofiarę¹⁶³. W ten sposób wytworzyła się z czasem tradycja pewnych ośrodków, która potem została spisana¹⁶⁴. Bardzo długo, bo aż do IX wieku, postugiwano się podczas odprawiania Mszy św. kilkoma księgami. Celebrans używał tzw. sakramentarza, w którym spisane były prefacje i modlitwy przez niego odmawiane. Asysta, mianowicie subdiakon i diakon, postugiwala się specjalnymi księgami zawierającymi lekcje i ewangelie (Lekcjonarz i Ewangeliarz). Schola wykonywała swoje śpiewy z antyfonarza lub graduau. Co raz większa liczba duchowieństwa, szczególnie zakonnego, przyczyniła się do wytworzenia się zwyczaju odprawiania mszy św. cichych przy bocznych ołtarzach. Ten fakt przyczynił się z kolei do powstania mszałów, w których spisane były wszystkie części dotychczas częściowo czytane i śpiewane przez asystę i scholę¹⁶⁵.

Najstarsze mszały będące w posiadaniu bibliotek i archiwów, a pochodzące z XIII wieku, posiadają już układ właściwy dzisiejszym. Zawierają bowiem kalendarz, święta według pór roku kościelnego (*proprium de tempore*), święta ku czci Matki Bożej i poszczególnych świętych (*proprium sanctorum*), msze św. wspólne i bogatą część mszy wotywnych. Charakterystyczną cechą tych mszałów jest zbiór sekwencji umieszczonych bardzo często nie przy właściwych formularzach mszalnych, a na samym końcu mszałów w tzw. *prosarium*.

Jak wyżej wspomniano z czasem wykształciły się tradycje liturgiczne pewnych ośrodków. Formularze mszalne były tam redagowane według potrzeb lokalnych i bardzo często w oderwaniu od innych środowisk. Średniowieczne księgi liturgiczne wykazują daleko posuniętą swobodę w doborze tekstów czerpanych z różnych ksiąg Starego i Nowego Testamentu, z literatury apokryficznej, twórczości rodzimych poetów (sekwencje). Szeroko zakrojona dowolność, w odniesieniu do powstawania nowych formularzy oraz do dowolnego czerpania z rozmaitych źródeł, doprowadziła do przerostów. Dlatego sobór trydencki nakazał ujednolicenie wszystkich ksiąg używanych dotychczas w sprawowaniu liturgii. W 1570 r.

¹⁶³ J. A. Jungmann, *Missarum sollemnia*, Bd I, Freiburg im Br. 1952, s. 39-42.

¹⁶⁴ A. Baumstark, *Von geschichtlichen Werden der Liturgie*, Freiburg im Br. 1923, s. 29-47.

¹⁶⁵ A. G. Martimort, *Handbuch der Liturgiewissenschaft*, Bd I, tłum. niem., Leipzig 1965, s. 322; A. Cabrol, *Missel*, W: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, t. XI, 1431-1439.

papież Pius V nakazał używanie w całym Kościele zreformowanego *Missale Romanum*. Nowy mszał ograniczył w dużym stopniu odrębności lokalne, zlikwidował przerosty kalendarza usuwając z niego niektórych świętych lub obniżając rangę poszczególnych świąt. Tym samym zatariły się, przynajmniej częściowo, duże różnice między mszałami kleru diecezjalnego i zakonnego. Nowego mszału nie przyjęli jednak cystersi, norbertanie i dominikanie na mocy pozwolenia papieskiego zachowującego ponad 200-letnie zwyczaje liturgiczne¹⁶⁶.

2. Teksty mszalne o św. Annie w śląskich rękopisach

Podstawą źródłową do analizy będą teksty formularzy mszalnych znalezione w 37 przebadanych rękopisach mszalnych¹⁶⁷, diecezjalnych i zakonnych, używanych na terenie średniowiecznego Śląska.

XIII-wieczne rękopisy śląskie nie znają kultu liturgicznego św. Anny¹⁶⁸. Są wprawdzie dwa kodeksy z tego wieku wzmiankujące naszą świętą, ale nie mogą służyć jako miarodajne źródło do określenia czasu pojawienia się Jej kultu na Śląsku. Pierwszy z nich to *Graduał* cystersów z klasztoru w Jemielnicy (BUWr I F 418) mający dopiero na samym końcu wzmiankę o św. Annie. Jest ona umieszczona nadto na innym niż cały kodeks materiale piśmienniczym, co wskazuje na późniejsze raczej pochodzenie owej wzmianki. Podobnie ma się sprawa z *Lekcjonarzem* (BUWr I Q 255), który na marginesie ma następującą uwagę: „*Sancte Anne Matris B. Virg. sicut Marie Magdalene*”.

Po raz pierwszy znajdujemy formularz o św. Annie umieszczony w sposób nie wzbudzający wątpliwości w mszale, którego pochodzenie datuje się na początek XIV wieku¹⁶⁹. Rękopis ten w kalendarzu zaznacza kommemorację św. Anny w uroczystość św. Jakuba Apostoła. Po tekstach mszalnych o św. Jakubie jest umieszczona kolekta, sekreta i komplenda, które należy odmawiać wspominając św. Annę¹⁷⁰.

Pierwszy pełny zestaw tekstów mszalnych pojawia się w mszale z roku 1330/35¹⁷¹. Od tego czasu niemal wszystkie przebadane rękopisy XIV i XV-wieczne posiadają pełny formularz mszalny o św. Annie¹⁷². Nie we wszystkich wypadkach jest on jednolity. Sprawili to zapewne różne źródła pochodzenia.

Wielu bardzo znacznych świętych w tym okresie nie posiada pełnego formularza mszalnego. Spotykamy często odsyłacze do właściwego ko-

¹⁶⁶ A. G. Martimort, dz. cyt., s. 327.

¹⁶⁷ Należy tu rozumieć mszały, lekcjonarze, graduały.

¹⁶⁸ BUWr I F 414 *Graduale Cisterciense*, około 1250, z klasztoru cystersów w Lubiążu.

I F 411 *Graduale Cisterciense*, około r. 1260, z klasztoru cystersów w Kamieńcu Żąbkowickim.

I F 351 *Missale*, w. XIII i XIV, z kolegiaty w Głogowie.

¹⁶⁹ BKWr Nr 141 *Missale Wratislav.*, przed r. 1323.

¹⁷⁰ Modlitwy te rozpoczynały się od słów:

Oratio: Deus qui beatam Annam...

Secreta: Hec victima...

Complenda: Da quesumus Domine...

¹⁷¹ BMWr M 1151 *Missale cum calendario*, r. 1330/35, z kościoła św. Marii Magdaleny we Wrocławiu.

¹⁷² Z 23 rękopisów mszalnych posiadających choćby tylko wzmiankę o św. Annie 23 posiadają pełny formularz.

munału lub tego samego tekstu już poprzednio występującego. Zjawisko to było podyktowane względami praktycznymi, mianowicie oszczędnością materiału piśmienniczego i skróceniem czasochłonnego przepisywania. Fakt, że św. Anna, z pominięciem lekcji i ewangelii, posiadała prawie zawsze całkowity formularz, pozwala sądzić, że cieszyła się dużą czcią na Śląsku.

Wiek XV nie wnosi żadnych zasadniczych zmian do znanego w XIV wieku formularza mszalnego. W tym okresie jest on powszechnie znany¹⁷³. Następujące części formularza o św. Annie brano z komunалу (Commune de una electa):

Introit:

1. Gaudeamus omnes... Ps 44,2 z modyfikacją: „in honore Annae electe”. Ten introit był powszechnie używany.
2. Dilexisti iustitiam... (BMWr M 1151).

Lekcja:

1. Mulierem fortem... Prze 31, 10—31.
2. Ego quasi uitis fructificaui... Syr 24, 23—31 (BKWr 47 n)
Pierwsze czytanie było powszechniejsze.

Graduał:

1. Adiuvabit eam Deus vultu suo... Ps 45,5
2. Dilexisti iustitiam... Ps 44,8 (BUWr I F 341)
3. Audi filia et vide... Ps 41,1 (BKWr 47a)
4. Diffusa est gratia... Ps 44,3 (BUWr I Q 188)
5. Specie tua... Ps 44,5 (BUWr I F 355)

Ewangelia:

Rodowód Jezusa Chrystusa (Mt 1,1—16). Ewangelię tę mają wszystkie przejrzone rękopisy.

Offertorium:

Diffusa est gratia... (Ps 44,3)

Komunia: Diffusa est gratia... (Ps 44,3).

Wszystkie powyższe teksty wskazują na dowolność w doborze tekstów z komunалу.

Części własne formularza o św. Annie:

Modlitwa:

Deus qui beatam annam matris tue genitricem fieri uolusti presta quesumus ut apud te meritis utriusque matris et filie regna celestia consequamur.

Modlitwa ta była powszechnie używaną na Śląsku. Znano ją także poza tym terenem¹⁷⁴.

¹⁷³ Żadnych zmian nie wnoszą również mszały drukowane: por. Missale Wratislaviense imp. 1483, 1499, 1505.

¹⁷⁴ Ossol. Wr 373/II, 44/III.

BJKr 4247 Missale Cracoviense, w. XV.
1463 Missale Cracoviense, w. XV.

Sekwencja:¹⁷⁵

W rękopisach śląskich pierwsza sekwencja o św. Annie pojawia się w mszale pochodzącym z około 1340 r.¹⁷⁶. Rozpoczyna się ona od słów: *Ad matris anne excolenda preconia...* Zdaniem B. Kleinschmidta sekwencja ta powstała w XII w. w Canterbury na terenie Anglii¹⁷⁷.

Powszechnie spotykaną na Śląsku jest jednak sekwencja: *Sancte Anne deuotus decantet clerus* (BMWr M 1134). Została ona opublikowana na podstawie ksiąg liturgicznych Pragi, Ołomuńca i Miśni¹⁷⁸. Znajdujemy ją także w rękopisach cysterskich z Pelplina¹⁷⁹.

Modlitwa nad darami (sekreta):

W rękopisach śląskich spotyka się dwa różne warianty tej modlitwy z przewagą pierwszej:

1. *Hec uictima quesumus domine
pro beate anne memoria oblata
et mentis nobis sanctitatem
et corporis obtineat castitatem.* (BUWr I F 358).
2. *Deus qui de regio semine beate
anne mundum gratiam celum gloria
repleuisti da nobis in eodem filie
fructu uentris benedicti spiritualiter
refici et eternaliter epulari.* (BKWr 44 n).

Pokomunia:

Na Śląsku spotykamy się z modlitwą pokomunijną, lub tzw. wtedy kompendą w dwojakiej postaci:

1. *Da quaesumus domine deus noster
ut qui beate anne commemoratione
gloriamur ipsius quoque precibus
presentibus eternis consolationibus
foueamur.* (BKWr 141).
2. *Deus qui gloriosam annam prelecte
genitricis tue genitricem beatissimam
tuorum consortio deuotissime
gloria tua misericordiam
eternaliter collaudare.* (BMWr M 1151).

Przejrzone kodeksy nie pochodzące ze Śląska nie znają żadnej z tych modlitw¹⁸⁰.

¹⁷⁵ Dość obszernie omówienie tego zagadnienia można znaleźć w wydanych w ostatnim 10-leciu pracach polskich autorów: H. Kowalewicz, *Cantica medii aevi polono — latina*, Warszawa 1964; H. Kowalewicz, *Polska twórczość sekwencyjna wieków średnich*, w: *Sredniowiecze. Studia o kulturze*, t. I, Wrocław 1965, s. 132-302; J. Morawski, *Ze studiów nad sekwencjami cysterskimi w Polsce*, w: *Musica medii aevi*, t. I, Kraków 1965, s. 69-95.

¹⁷⁶ BUWr I F 358 Missale z kolegiaty św. Jana w Nysie.

¹⁷⁷ *Die heilige Anna*, dz. cyt., s. 129.

¹⁷⁸ *Analecta hymnica medii aevi*, wyd. G. Dreves, Cl. Blume, H. Bannister, Leipzig 1886—1922, t. 55, s. 78; H. A. Daniel, *Thesaurus hymnologicus*, t. II, Lipsiae 1844, s. 196.

¹⁷⁹ J. Morawski, dz. cyt., s. 71-73.

¹⁸⁰ Ossol. Wr 44/III: „Sumpta sacramenta...”

373/II: „Sumpta sacramenta...”

808/I: „Deus qui gloriose Anne...”

BJKr 1463: „Sumpta sacramenta...”

1462: „Celestibus sacramentis...”

Odmienną tradycję, zupełnie odbiegającą od mszałów wrocławskich, reprezentuje mszał rękopiśmienny z klasztoru bożogrobców w Nysie (BUWr I F 352).

Introit:

Dum medium silentium tenerent
omnia et nox in suo cursu
medium iter haberet
omnipotens sermo tuus domine
de celis a regalibus sedibus
uenit (Mdr 18, 14—15).
Ps Dominus regnauit decorem indutus est
indutus est dominus fortitudinem
et precinxit se (Ps 92,1).

Oracja:

Deus qui beate anne tantam gratiam
donare dignatus es ut mariam matrem
tuam in utero portaret da nobis
per intercessionem matris et filie tue
percipi actionis habundantiam
ut quorum memoriam pio amore amplectimur
et earum precibus ad celestem ierosolimam
peruenire mereamur.

Lekcja:

Ego quasi uitis fructificaui suaitatem
(Syr 24, 23—31).

Graduał:

Propter ueritatem et mansuetudinem
et deducet te et in iustitia
mirabiliter dextera tua (Ps 44,5)
V. Audi filia et inclina aurem tuam
quia concupiuit rex speciem tuam
(Parafraza: Ps 44, 11—12).

Alleluja:

V. Da lux uirga florens aaron
salue tu firmata in syon
salua decora et pro nobis
semper ora

Ewangelia:

Liber generationis (Mt 1,1—16).

Offertorium:

Exulta satis filia Syon
predica filia iherusalem
ecce rex tuus ueniet tibi
sanctus et saluator (Zach 9,9)
Iub: Diffusa est gratia

Sekreta:

Presentibus sacrificiis
quesumus domine intende
ut intercessione beate anne
que mater est matris tue

et deuotioni nostre
proficiat et saluti.

K o m u n i a :

Jerusalem surge et sta in excelso
et uide iocunditatem que ueniet
tibi a domino deo tuo.
lub: Diffusa est

P o k o m u n i a :

Celestibus sacramentis et diuinis epulis
uegetati quesumus domine deus ut intercedente
matris filii tui confiteamur
ad eternam mereamur peruenire consolationem.

Z powyżej przytoczonym tekstem mszalnym częściowo zgadza się formularz Mszału Wrocławskiego z kościoła św. Jakuba w Nysie. Mszał ten pochodzi z pierwszej połowy XIV w. (BKWr 47 n). Zbieżność występuje w tekście lekcji i ofertorium.

Taką samą lekcję jak formularz z klasztoru bożogrobców ma jeden z mszałów z kościoła parafialnego św. Marii Magdaleny we Wrocławiu (BMW r M 1151).

Należy stwierdzić, że jedne z najstarszych, bo XIV-wieczne śląskie rękopisy liturgiczne, znają formularz mszalny o św. Annie. W przeważającej większości, pomijając drobne i nieistotne różnice, był on jednolity. Poza jednym wypadkiem¹⁸¹ jedności tej nie naruszyły kodeksy pochodzenia zakonnego, które były używane w klasztorach śląskich.

Pewna dowolność występująca w mszałach, a przejawiająca się w różnicach między niektórymi tekstami wziętymi zresztą z tego samego komunału dziewic, potwierdza tezę o dużej swobodzie w doborze tekstów w okresie średniowiecza. Swoboda ta trwała aż do wydania ksiąg liturgicznych po soborze trydenckim.

Formularze mszalne występują prawie zawsze w całości, bez odsyłaczy do komunału. Fakt ten świadczy o dużej czci, jaką w średniowieczu oddawano na Śląsku św. Annie. Znaczenie tego lepiej się uwidacznia w kontekście innych formularzy, które odsyłają celebriansa do właściwego komunału lub tekstów użytych na innym miejscu, co było podyktowane oszczędnością materiału piśmienniczego oraz czasochłonnością przepisywania.

Brak materiału porównawczego nie pozwala stwierdzić, gdzie powstały oba formularze mszalne. Sekwencje używane na Śląsku nie są wynikiem rodzimej twórczości. Są to utwory używane w liturgicznych ośrodkach na Zachodzie. Brak w rękopisach sekwencji pochodzenia polskiego (wg Kowalewicz).

Teksty powszechnie używanego na terenie Śląska formularza mszalnego nie nawiązują do Protoewangelii Jakuba. Autorowi chodziło zapewne o podkreślenie godności kobiety i jej roli w rodzinie (lekcja) przy jednoczesnym wskazaniu na św. Annę, która była najlepszym przykładem. Teksty wskazują na jej godność ze względu na danie życia Najświętszej Maryi Pannie, z której narodził się Zbawiciel świata.

¹⁸¹ BUWr I F 352 Missale Wratislav., r. 1403, z klasztoru bożogrobców w Nysie.

Mszał bożogrobców posiadający odmienny formularz mszalny zdaje się reprezentować tradycję jerozolimską. Świadczą o tym częste wzmianki o Jerozolimie i Syonie.

IV. TEKSTY BREWIARZOWE O ŚW. ANNIE

1. Wiadomości wstępne

Brewiarz zawiera oficjalną modlitwę Kościoła. Do odmawiania jej zobowiązane jest duchowieństwo diecezjalne i zakonne. Podczas odmawiania brewiarza, podobnie jak przy odprawianiu mszy św., posługiwano się kiedyś kilkoma księgami¹⁸². Czerpano z nich psalmy, antyfony, czytania Pisma św., życiorysy świętych, modlitwy (kolekty) hymny i kapituła. Było to bardzo niespraktyczne. Chcąc zapobiec konieczności korzystania z kilku ksiąg zreformowano brewiarz w ten sposób, że powstała jedna księga. Papież Innocenty III (1198—1216) zatwierdził ją dla podróżujących Kurii Rzymskiej¹⁸³. Powstały za pontyfikatu tego papieża Zakon Braci Mniejszych przyjął ten brewiarz na wyraźne polecenie założyciela — św. Franciszka¹⁸⁴. Dzięki franciszkanom nowy brewiarz stał się wkrótce bardzo popularnym. Wiele świąt zostało w nim zredukowanych¹⁸⁵.

Analiza średniowiecznych brewiarzy wykazuje wielką różnorodność oficjów. Poszczególne diecezje, zakony, prowincje, zakonne, a nawet pojedyncze kościoły dołączały różne dodatki¹⁸⁶, które weszły potem w skład brewiarza.

Taki stan rzeczy domagał się gruntownej rewizji i reformy. Dokonano jej po soborze trydenckim 9 lipca 1568 r. papież Pius V bullą „Quod nobis” nakazał przyjęcie w całym Kościele zreformowanego Brewiarza Rzymskiego.¹⁸⁷

2. Analiza oficjum brewiarzowego o św. Annie

Podstawą źródłową do przeprowadzenia analizy tekstów brewiarzowych będą formularze znalezione w 30 przebadanych rękopisach śląskich i 7 pochodzących spoza Śląska. W tej liczbie znajdują się kodeksy brewiarzowe, 1 psalterz, lekcjonarze, kolektarze i kapitułarze pochodzenia diecezjalnego i zakonnego.

Podobnie jak w przypadku tekstów mszalnych, kwerenda nie wykazała znajomości oficjum o św. Annie w rękopisach pochodzących z XII i XIII w.¹⁸⁸

Wzmianki o św. Annie oraz pełne zestawy tekstów znajdują się dopiero w kodeksach XIV w. Są wprawdzie rękopisy pochodzące z tego okre-

¹⁸² P. Batiffol, *Histoire du Breviaire Romain*, Paris 1893; S. Bäumer, *Geschichte des Breviers*, Freiburg im Br. 1895; J. Baudot, *Le Breviaire Romain*, Paris 1903.

¹⁸³ S. Bäumer, dz. cyt., s. 348; J. Pascher, *Brevier*. art. w: *Lexikon für Theologie und Kirche*, Bd II (1958) 679-684.

¹⁸⁴ *Reguła Braci Mniejszych*, tłum. polskie, Florencja 1963, s. 13.

¹⁸⁵ S. Bäumer, dz. cyt., s. 349.

¹⁸⁶ Np.: oficjum za zmarłych, psalmy pokutne i gradualne, sufragia.

¹⁸⁷ A. G. Martimort, dz. cyt., t. I, s. 72.

¹⁸⁸ BUWr I Q 178 *Ordo divini officii cisterciensium*, XII w.
I F 465 *Breviarium Cisterc.*, XIII w. — posiada on wprawdzie teksty o św. Annie, ale w dołączonym dodatku pochodzącym z XVII w.

su, w których nie ma jakiegokolwiek wzmianki o naszej świętej, ale jest ich bardzo niewiele.

Pierwszy chronologicznie zestaw tekstów znajduje się w brewiarzu pochodzącym z kolegiaty głogowskiej z r. 1362¹⁸⁹. Z tego wieku pochodzi szereg rękopisów posiadających taki sam formularz brewiarzowy¹⁹⁰. Wydaje się, że nie powstał on na Śląsku. Znajdujący się w zbiorach wrocławskich Brewiarz Praski¹⁹¹ posiada z drobnymi tylko zmianami takie oficjum jak spotykane powszechnie na Śląsku. Znajomość tego formularza wykazują także rękopisy brewiarzowe diecezji krakowskiej¹⁹².

Wiek XV nie przyniósł zmian. XIV-wieczny formularz był nadal w powszechnym użyciu. Brewiarze drukowane mają formularz o św. Annie ograniczony do lekcji i oracji¹⁹³.

Teksty dzisiejszego oficjum są czerpane niemal całkowicie z *Commune unius non Virginis*¹⁹⁴ i nie wykazują żadnej zbieżności z formularzem średniowiecznym używanym w terenie Śląska.

a) *Oficjum powszechnie używane na Śląsku*

Jest to oficjum częściowo rymowane. Wąskie ramy artykułu nie pozwolą na przeprowadzenie szczegółowej analizy z podaniem wszystkich tekstów. Dlatego też poszczególne części zostaną potraktowane ogólnikowo.

I Nieszpory

W przypadku, gdy uroczystość św. Anny poprzedzały I nieszpory¹⁹⁵, odmawiano je w następującym układzie:

Ant.: Quasi stella matutina...

Antyfonę tę odmawiano przed psalmami, te ostatnie brano z bieżącego dnia¹⁹⁶. Po psalmach następowało kapitulum. Najczęściej odmawiano następujące:

Ego quasi uitis fructificau... (Syr. 24, 23)

Nieco inaczej niż dzisiaj przebiegała w średniowieczu następująca teraz część nieszporów. Zdarzało się, że część ta była rymowana. W doborze istniała dowolność. W naszym oficjum najczęściej odmawiano następującą:¹⁹⁷

R. Celebremus deuotissime memoriam

Anne sanctissime...

¹⁸⁹ BUWr I F 449 (będzie omówiony na końcu).

¹⁹⁰ Np.: BUWr I Q 243, I Q 247, I Q 246, I Q 251.

BMWr R 522, M 1140, M 1152, M 1153.

¹⁹¹ BUWr Akc. 1050/48 *Breviarium Pragense*, w. XIV.

¹⁹² BJKr 1255 *Breviarium Cracoviense*, w. XIV/XV.

1256 *Breviarium Cracoviense*, w. XV.

1258 *Breviarium Cracoviense*, w. XV.

¹⁹³ *Breviarium Wratislaviense*, ok. r. 1485.

Viaticus Wratislaviensis, r. 1499, 1501.

¹⁹⁴ J. Pascher, *Das Liturgische Jahr*, München 1963, s. 607.

¹⁹⁵ BMWr M 1124, M 1140.

¹⁹⁶ BMWr M 1124 *Breviarium Wratislav.*, w. XV, z kościoła św. Marii Magdaleny we Wrocławiu.

¹⁹⁷ Np.: BUWr I Q 243, BMWr M 1124.

Dalsza część brewiarza przebiegała według dzisiejszego schematu. Następował mianowicie hymn. Na Śląsku odmawiano rozpoczynający się od słów: De stella sol oriturus. Wspomina go Chevalier¹⁹⁸, a opublikowany został przez H. Daniela na podstawie brewiarza z Halberstadt¹⁹⁹. Znany był on tak w Pradze i w Krakowie²⁰⁰.

Po hymnie następował werset i responsorium:²⁰¹

V. Diffusa est gratia in labiis tuis

R. Propterea benedixit te Deus in eternum

(Ps 44, 3)

Magnificat poprzedzano następującą antyfoną:²⁰²

Magnificet dominus alme uirginis

filium mundum corde puro in deuote

recolenda sancte Anne memoria.

Ostatnią zmienną częścią w wypadku odmawiania I niesporów była oracja: Deus qui beatam Annam...

Matutinum — Jutrznia

Jutrznia tak jak i dzisiaj rozpoczynała się od invitorium. Wezwaniem tym przeplatano psalm Venite exultemus (Ps 94). Na Śląsku powszechnie spotyka się następujące:

Deuoto corde Christo iubilemus et ore

Annam qui sanctam celi transexit ad aulam.

Invitorium to znajduje się także w *Analecta hymnica*²⁰³. Choć średniowiecze znało bardzo dużo hymnów²⁰⁴, podczas matutinum nie odmawiano żadnego. Od normy tej odbiegają brewiarze pochodzenia zakonnego, które znają hymny²⁰⁵. Znajdujący się w zbiorach wrocławskich rękopis dominikański ma w tym miejscu następujący hymn:²⁰⁶

Lauda mater ecclesia...

I Nokturn. Do własnych, przytoczonych poniżej antyfon dodawano psalmy z ówczesnego komunafu De una electa²⁰⁷. Dzisiaj wchodzi one w większości w skład Commune Virginis oraz unius non Virginis.

Ant. 1. Admirabilem dominum saluatorem omnium...

Ps 8 Domine Dominus noster

Ant. 2. Cuius proles benedictus Dei Patris...

Ps 18 Celi enarrant gloriam Dei

Ant. 3. Sancta Anna et benedicta in semine Abrache...

Ps 23 Domini est terra

¹⁹⁸ *Repertorium hymnologicum. Catalogue des Chants, Hymnes, Proses, Sequences, Tropes en usage dans l'Eglise Latine*, Louvain 1892, t. I, s. 256, nr 4257.

¹⁹⁹ *Thesaurus hymnologicus*, t. I, dz. cyt., s. 288.

²⁰⁰ BUWr Akc. 1050/48; BJKr 1255, 1256.

²⁰¹ BUWr I Q 243, I Q 247; BMWr R 522, M 1124.

²⁰² BUWr I Q 243, I Q 246; BMWr M 1124.

²⁰³ Tom V, s. 117.

²⁰⁴ Dla zorientowania się w ilości hymnów wystarczy przeglądnąć *Analecta hymnica*, dz. cyt.; U. Chevalier, *Repertorium hymnologicum*, dz. cyt.

²⁰⁵ J. Jungnitz, *Das Breslauer Brevier und Proprium*, dz. cyt., s. 7-10; ks W. Schenk, dz. cyt., s. 86. Analogicznie było w laudesach.

²⁰⁶ BUWr I F 455 Psalterium, w. XIV, z klasztoru dominikanów. Hymn ten został opublikowany w *Analecta hymnica*, t. IV, s. 81.

²⁰⁷ BKWr 307 Breviarium Wratislav., w. XV, ze Śląska.

V. Diffusa est gratia in labiis tuis
 R. Propterea benedixit te Deus in eternum
 (Ps 44, 3)

Przed poszczególnymi lekcjami odmawiano benedykcje. Używane na terenie Śląska, znajdują się w Liber capitularis et collectarius pochodzącym z r. 1495 z katedry wrocławskiej:²⁰⁸

Lekcje I nokturnu są częścią legendy o potrójnym małżeństwie św. Anny (Trinubium). Opowiadanie to było powszechnie znane w średniowieczu od IX w.²⁰⁹ Rozpowszechniło się ono dzięki Piotrowi Lombardowi (ok. 1100—1160), który umieścił je w swych sentencjach²¹⁰. Dominikanin Jakub de Voragine († 1298) włączył to opowiadanie do bardzo poczytnej w średniowieczu Złotej Legendy.

Legenda o Trinubium powstała w oparciu o Pismo św. Ewangelistów Mateusza i Marka wspominając o braciach Chrystusa Pana²¹¹. Właśnie w oparciu o ich słowa powstała owa legenda. Dowiadujemy się z niej²¹², że wkrótce po narodzinach Maryi zmarł Joachim, mąż św. Anny. Krewni radzili wdowie, by powtórnie wyszła za mąż. Ona jednak nie poszła za ich radą. Dopiero gdy anioł zwiastował Jej obietnicę, iż będzie jeszcze matką dalszych dwóch córek, związała się z bratem Joachima Kleofasem. Z małżeństwa tego urodziła się druga Jej córka, która później wyszła za Alfeusza i zrodziła z nim Jakuba Młodszeo, Barnabę i Szymona. Drugi mąż św. Anny zmarł. Trzeci mąż nazywał się Salome. Z tego związku urodziła się następna córka, również nazwana Marią. Legenda łączy ją z Zebedeuszem, twierdząc, że dzieci z tego małżeństwa nazywały się: Jakub Starszy i Jan Ewangelista.

Egzegeza późniejszych czasów i wzrastająca wiara w Niepokalane Pożycie Najśw. Maryi Panny nie pozwalały na dalsze obstawanie przy tej legendzie²¹³.

II Nokturn.

Ant. 4. Audi filia et uide clamorem angustie...
 (Elementy Ps 44, 12)
 Ps 44 Eructavit cor meum

Ant. 5. In utero sanctae anne...
 Ps 45 Deus noster refugium et uiatus

Ant. 6. Gloriosa sunt de te dicta mater eximia...
 Ps 86 Fundamenta

V. Specie tua et pulchritudine tua
 R. Intende prospere procede et regna
 (Ps 44, 5)

²⁰⁸ BKWr Nr 524. Benedykcje te opublikował J. Jungnitz, *Das Breslauer Brevie und Proprium*, dz. cyt., s. 8-9; Por. ks. W. Schenk, *Kult św. Stanisława*, dz. cyt., s. 92-93.

²⁰⁹ B. Kleinschmidt, dz. cyt., s. 254.

²¹⁰ Jacobus a Voragine, *Legenda aurea vulgo historia lombardica dicta*, Dresdae 1864, s. 585 nn.

²¹¹ Mt 12, 46-47. Mk 3, 31-32.

²¹² Por. B. Kleinschmidt, dz. cyt., s. 252; J. Blarez, *Les Trois Maris et les Trois Maries. Etude sur la Trinubium*, W: *Sainte Anne Mère de Marie*, dz. cyt., s. 41-42.

²¹³ B. Kleinschmidt, dz. cyt., s. 262.

Lekcje II nokturnu zgadzają się z tekstem Złotej Legendy²¹⁴. Autor przejął go z przeróbki Protoewangelii Jakuba — Ewangelii o narodzeniu Maryi²¹⁵.

III Nokturn.

Ant. 7. Exultet omnis terra que beata anna...

Ps 95 Cantate domino

Ant. 8. Cum domino anna exultabit...

Ps 96 Dominus regnauit

Ant. 9. Corde et animo pio cantamus gloriam deo...

Ps 97 Cantate domino

V. Adiuuabit eam deus uultu suo

R. Deus in medio eius non commouebitur.

Lekcje III nokturnu są kontynuacją czytań poprzednich. Wykazują one tylko nieznaczne różnice w stosunku do tekstu Złotej Legendy.

Niekiedy zamiast lekcji III nokturnu czytano homilię²¹⁶. Brewiarze nakazywały ją brać z III nokturnu z uroczystości Narodzenia Najświętszej Maryi Panny (8 września). Autorem jej jest Walafryd Strabo²¹⁷.

Laudes — Chwalba

Uroczystość św. Anny posiadała własne antyfony na Laudes:

Ant. 1. Dominus sancte anne...

Ant. 2. Hec introducta...

Ant. 3. Labia omnium colaudent dominum...

Ant. 4. Benedicamus Jesum salutorem omnium...

Ant. 5. Anna syon filia...

Kapitulum brano z komunału de una electa:²¹⁸

Mulierem fortem... (Prz 31, 10—11)

Spotyka się także inne kapitulum rozpoczynające się od słów: Ego quasi uitis... (np.: BUWr I Q 246)

Ant. przed Benedictus:

O lampas mundi o lumen celi

Laudesy kończono modlitwą zgodną z formularzem mszalnym.

Horki — godziny mniejsze

Rubryki nakazują podczas odmawiania godzin mniejszych branie antyfon z laudesów, a kapitula, responsoria i wersety z Commune de una Electa²¹⁹.

II Nieszpory

Nie posiadały one własnych antyfon przed psalmami. Używano więc takich samych jak podczas laudesów. Psalmy natomiast odmawiano z bieżącym dnia²²⁰. Przed hymnem interpolowano, podobnie jak w I nieszpo-

²¹⁴ J. a Voragine, dz. cyt., s. 587, 589.

²¹⁵ C. Tischendorf, *Evangelia apocrypha*, Lipsiae 1853, s. 106-108.

²¹⁶ Źródła drukowane mają tylko homilię wg św. Hieronima. Zgadza się ona z lekcjami III nokturnu dzisiejszego oficjum na Narodzenie NMP. (por. Viaticus Wratislaviensis, r. 1499, 1501).

²¹⁷ *Homilia in initium Evangelii Sancti Matthaei*, PL 114, 849-862.

²¹⁸ EMWr R 522 Breviarium, r. 1467, z kościoła parafialnego we Wrocławiu — Stabłowicach.

²¹⁹ BUWr I F 442; BMWr R 522, M 1124; BKWr 52 n.

²²⁰ BMWr R 522, M 1124; BKWr 52 n.

rach, responsorium. W śląskich brewiarzach najczęściej spotyka się rozpoczynające się od słów: O decus mundi... Jest ono zgodne z 9 responsorium (po IX lekcji).

Kapitulum: Fallax gratia...

(Prz 31, 30—31)

Hymn:

Huius obtentu deus alme nostri uirginis...

Hymn ten został opublikowany w *Analecta hymnica* (t. V, s. 112)

V. Diffusa est gratia in labiis tuis

R. Propterea benedixit te deus in eternum

(Ps. 44, 3)

Ant. przed Magnificat: Exultat anna in Jesu pio...

b. Oficjum rymowane

Sz szczególnie popularne postacie świętych w średniowieczu czczone były specjalną formą oficjum. W rękopisach średniowiecznych jest ono znane pod nazwą „historia”. Zdaniem Drevesa nazwa ta odnosi się do oficjum, które przynajmniej w rymowanych antyfonach i responsoriach opowiada historię życia jakiegoś świętego²²¹. Tego rodzaju teksty brewiarzowe są zjawiskiem charakterystycznym średniowiecznego brewiarza²²². Duży wpływ na rozwój ilościowy rymowanych oficjów mieli franciszkanie. Z ich kół wyszli tacy twórcy jak Julian ze Spiry i Jan Peckham²²³.

Widocznie kult św. Anny cieszył się w średniowieczu dużą popularnością, skoro Dreves przytacza sześć różnych oficjów rymowanych ku Jej czci²²⁴.

W zbiorach śląskich znajduje się tylko jeden kodeks posiadający oficjum całkowicie rymowane. Znajduje się ono w brewiarzu pochodzącym z kolegiaty głogowskiej z r. 1362 (BUWr I F 449).

Oficjum to, niemal w całości, opublikowali autorzy *Analecta hymnica*. Tekst porównawczy do rymowanych antyfon i responsoriów znajduje się w *Legenda Trinubium* (IX w.)²²⁵

W analizie tekstów nie zdołano ustalić źródła pochodzenia trzech lekcji (I, III, VI). Lekcja II, z drobnymi zmianami zgadza się z Ewangelią Pseudo Mateusza²²⁶. Większość lekcji jest zgodna z *Legendą Trinubium*²²⁷. Są to następujące czytania: IV, V, VII, VIII, IX.

Autorzy *Analecta hymnica* opublikowali powyższe oficjum na podstawie rękopisów brewiarzy pochodzących z Austrii, Niemiec, Włoch. Trudno dzisiaj dociec jaką drogą dotarło ono na teren Śląska.

Analiza tekstów brewiarzowych o św. Annie wykazała, że w śląskich rękopisach spotykamy dwa własne oficja ku Jej czci. Pierwsze było powszechnie używane na Śląsku. Nie powstało jednak na tym terenie. Z jego znajomością spotykamy się w Pradze i Krakowie. Brak źródeł zachodnich nie pozwala stwierdzić, gdzie pojawiło się ono najpierw. Oficjum to było

²²¹ *Analecta hymnica*, t. V, s. 6; por. ks. W. Schenk, *Kult św. Stanisława*, dz. cyt., s. 74-75.

²²² *Analecta hymnica*, wstęp do t. V.

²²³ Br. Gładysz, *O łacińskich oficjach rymowanych z polskich źródeł średniowiecznych*, *Pamiętnik literacki*, 30 (1933) 313-351.

²²⁴ *Analecta hymnica*, t. V, s. 106-121.

²²⁵ J. a Voraginé, *Legenda aurea*, dz. cyt., s. 587-588.

²²⁶ *Pseudo — Matthaei Evangelium*, w: C. Tischendorf, dz. cyt., s. 53-54.

²²⁷ *Legenda Trinubium*, w: *Legenda aurea*, dz. cyt., s. 587-588.

częściowo rymowane. Świadczą o tym odmawiane po lekcjach responsoria oraz niektóre antyfony.

Drugi zestaw tekstów brewiarzowych, występujący tylko jeden raz w przebadanych rękopisach, odpowiada wymogom stawianym oficjum rymowanemu. Częściowo poetycka forma pierwszego i całkowita drugiego formularza brewiarzowego świadczy o dużej randze święta ku czci św. Anny oraz o szczególnym Jej kulcie.

Treść tekstów podkreśla wielką godność św. Anny wynikającą z tytułu pokrewieństwa — przez Maryję — z Jezusem Chrystusem. Teksty podkreślają szczególne błogosławieństwo i łaskę, jakiej dostąpiła św. Anna. Świadczy o tym choćby tak często powtarzane w oficjum: „Diffusa est gratia in labiis tuis” chociaż liturgia nie lubi tego rodzaju powtórzeń. Użyte w czytaniach lekcyjnych fragmenty przeróbki Protoewangelii Jakuba pouczają o ufności w Opatrzność Bożą, uczą i zachęcają do praktykowania pokornej modlitwy.

ZAKOŃCZENIE

Badania wykazały, że pierwsze przejawy kultu św. Anny w postaci kościołów i kaplic Jej dedykowanych pochodzą z całą pewnością z początku XIV wieku. Można jednak przypuszczać, że już pod koniec XIII wieku św. Anna była czczona w kościele franciszkanów w Opolu.

Oficjalny kult św. Anny wyrażony w liturgii, jak stwierdzono, pojawił się w pierwszej połowie XIV wieku. Pierwsze teksty mszalne znajdują się w mszale wrocławskim pochodzącym z około 1323 r.²²⁸ Pełny formularz pochodzi z lat 1330/35²²⁹. Jest on od tego czasu prawie jednolity. Formularz ten występuje niemal zawsze bez odsyłaczy do komunau. Odmienną tradycję reprezentuje mszał z klasztoru bożogrobców w Nysie z roku 1403²³⁰.

Pierwsze wzmianki oraz pełne zestawy tekstów brewiarzowych pochodzą również z XIV wieku. Formularz brewiarzowy był poza drobnymi, nieistotnymi zmianami jednolity w całej diecezji. Był on częściowo rymowany. Znajdujemy go także w brewiarzu praskim²³¹. Odmiennie teksty oficjum, całkowicie rymowane, posiada brewiarz kolegiaty głogowskiej z roku 1362. Kodeks ten odznacza się szczególnym upodobaniem do oficjów rymowanych. W brewiarzu tym znajduje się również najstarsze na Śląsku rymowane oficjum o św. Stanisławie²³².

²²⁸ BKWr Nr 141.

²²⁹ BMWr M 1151 Missale cum calendario, z kościoła św. Marii Magdaleny we Wrocławiu.

²³⁰ BUWr I F 352.

²³¹ BUWr Akc. 1050/48 Breviarium Pragense, w. XIV.

²³² ks. W. S c h e n k, dz. cyt., s. 117.

Wykaz skrótów:

- BJKr — Biblioteka Jagiellońska w Krakowie
 BKWr — Biblioteka Kapitulna we Wrocławiu
 BMWr — Dawna Biblioteka Miejska we Wrocławiu
 BUWr — Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu
 PL — Patrologia Latina
 Ossol. — Ossolineum Wrocław

Na Śląsku ustaliła się tradycja obchodzenia uroczystości św. Anny pod datą 26 lipca.

Istnienie kultu św. Anny w XIV wieku na terenie Śląska potwierdza także Litania do Wszystkich Świętych.

Pod koniec tego wieku kult św. Anny był powszechnie przyjęty w diecezji wrocławskiej. Na początku XVI wieku podniesiono rangę uroczystości Anny do rytu zdwojonego. W okresie reformacji kult stracił na swym pierwotnym znaczeniu. W roku 1584 papież Grzegorz XIII zaprowadził w całym Kościele uroczystość św. Anny w rycie zdwojonym mniejszym..